

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
ВЕСТНИК ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ПРАВОВЕДЕНИЕ
BULLETIN OF YEREVAN UNIVERSITY
JURISPRUDENCE

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCES

№ 1 (25)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
YEREVAN STATE UNIVERSITY PRESS

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

«ԲԱՆԲԵՐ ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ»
«БАНБЕР ЕРЕВАНИ АМАЛՏԱՐԱՆԻ. ПРАВОВЕДЕНИЕ»
«BANBER YEREVANI HAMALSARANI. JURISPRUDENCE»

Գլխավոր խմբագիր՝ Միրզոյան Հ. Ղ.

Խմբագրական խորհուրդ.

Անտոնյան Յու. Մ. (*Մոսկվա*), Ավետիսյան Լ. Վ. (*գլխ. խմբագրի տեղակալ*),
Գարուգյան Ա. Հ. (*պատասխ. խմբագիր*), Գոնչար Ն. Ա. (*գլխ. խմբագրի տեղա-
կալ*), Գևորգյան Վ. Ա., Դյուրան Բեռնարդ (*Մոնպելյե*), Խարրիևա Տ. Յա.
(*Մոսկվա*), Կուրի Հելմուտ (*Ֆրայբուրգ*), Հայկյանց Ա. Մ., Հարությունյան Գ. Գ.,
Հովակիմյան Ա. Է. (*պատասխ. քարտուղար*), Ղազինյան Գ. Ս., Մեղրյան Ա. Գ.,
Յակոբյան Վ. Ֆ. (*Մոսկվա*), Մինոնյան Ա. Հ.

Главный редактор: **Мирзоян Г. К.**

Редакционная коллегия:

Аветисян Л. В. (*зам. главного редактора*), Айкянц А. М., Антонян Ю. М. (*Москва*),
Арутюнян Г. Г., Габузян А. А. (*ответ. редактор*), Геворкян К. А., Гончар Н. А.
(*зам. главного редактора*), Дюран Бернард (*Монпелье*), Казинян Г. С., Кури Хель-
мут (*Фрайбург*), Мегрян С. Г., Овакимян А. Э. (*ответ. секретарь*), Симонян А. Г.,
Хабриева Т. Я. (*Москва*), Яковлев В. Ф. (*Москва*)

Editor-in-chief: **Mirzoyan H. Gh.**

Editorial Board:

Antonyan Yu. M. (*Moscow*), Avetisyan L. V. (*Deputy editor-in-chief*), Duran
Bernard (*Montpellier*), Gabuzyan A. H. (*Managing Editor*), Gevorgyan K. A.,
Ghazinyan G. S., Gonchar N. A. (*Deputy editor-in-chief*), Harutyunyan G. G.,
Haykyants A. M., Hovakimyan A. E. (*Executive Secretary*), Khabrieva T. Ya.
(*Moscow*), Kury Helmut (*Freiburg*), Meghryan S.G., Simonyan A. H., Yakovlev
V. F. (*Moscow*)

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ 1990-1995 ԹԹ.

ԱՐԹՈՒՐ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ

Պետության գործառական կողմերը նշելու համար պետականագիտության մեջ օգտագործում են հիմնականում «պետության գործառույթ» (խորհրդային և հետխորհրդային տարածքում), ինչպես նաև «պետության խնդիրներ (կամ նպատակներ)» հասկացությունները: Վերջինն ավելի շատ տարածված է արևմտաեվրոպական պետաիրավական ուսմունքներում: Հայաստանյան պետականագիտության մեջ հասարակության և պետության առջև եղած խնդիրների տեսական իմաստավորումը կատարվում է *խնդրի լուծմանն ուղղված գործառույթ, գործառույթի իրականացման ձևեր և մեթոդներ* կատեգորիաների համակցության միջոցով: Բացի այդ, եթե խորհրդային և հետխորհրդային պետականագիտության մեջ պետության գործառույթները բաժանվում են ներքինի և արտաքինի, ապա եվրոպականում «պետության գործառույթների հարցը գործնականում չի քննարկվում: Որպես կանոն՝ այստեղ խոսքը պետության խնդիրների ու նպատակների մասին է»¹:

Ե՛վ «պետության գործառույթ», և՛ «պետության նպատակ-խնդիր» հասկացությունները ցույց են տալիս, թե ինչով է զբաղված պետությունը, ինչ նպատակներ է նա հետապնդում, ինչ քայլեր է ձեռնարկում դրանց հասնելու համար: Ընդունված է պետության գործառույթները բնորոշել որպես դրա գործունեության հիմնական ուղղություններ, որոնք արտահայտում են պետության էությունը և սոցիալական նշանակությունը, ուղղված են հասարակության պետական կառավարման նպատակների ու խնդիրների իրագործմանը²:

Պետության առջև կանգնած խնդիրներից են երկրի անվտանգության ռազմավարական պլանավորումը, դրա իրավական ամրագրումն

¹ «Общая теория права и государства». М., 1994, с. 239-240:

² Տե՛ս **Ա. Վաղարշյան**, Պետության և իրավունքի տեսություն-1: Դասախոսություններ, Եր., 2016, էջ 115: Այլ տեսաբանների՝ պետության գործառույթներին տրվող բնորոշումները հիմնական գծերով համընկնում են վերը բերված սահմանմանը: Օրինակ՝ Ս. Ա. Կոմարովը պետության գործառույթները բնորոշում է որպես «պետության առջև կանգնած խնդիրների կենսագործմանն ուղղված գործունեության հիմնական (գլխավոր) ուղղություններ (կողմեր, տեսակներ), որոնք միտված են հասնելու որոշակի նպատակների, պայմանավորված են պետության էությամբ և սոցիալական առաքելությամբ» (**Комаров С. А.** Общая теория государства и права. М., 1997, էջ 81):

ու կառավարումը: Պետաիշխանական պրակտիկայում պետական կառավարումը արդեն վաղուց լուծում է նաև ազգային անվտանգության ապահովման խնդիրները, որի համար գործում են բազմաթիվ ընդհանուր ու մասնագիտացված պետական մարմիններ: Այդ հարաբերությունների բարդ համակարգն առաջ բերեց դրանց տեսական հետազոտության պահանջունք, և հիմա արդեն առկա է անվտանգաբանությունը (սեկյուրիտիլոգիան) որպես իմացության կայացած ոլորտ³: Անվտանգաբանությունը օգտագործում է «ազգային շահեր», «ազգային անվտանգություն», «վտանգ», «սպառնալիք», «անվտանգության սպառնալիք», «ռազմական անվտանգություն», պաշտպանական և բազմաթիվ այլ տեսակների անվտանգություններ հասկացություններ, որոնք ունեն նաև իրենց նորմատիվ բովանդակությունը (բնորոշումը): Որպես կանոն, անվտանգության ապահովման գործունեությունը հիմնվում է պետության կողմից մշակված և ընդունված ազգային անվտանգության դոկտրինի կամ ռազմավարության վրա:

Այս համատեքստում առաջանում է այդ խնդիր-նպատակը պետության ավանդական գործառույթների համակարգում տեսականորեն իմաստավորելու, ինչպես նաև դրա կենսագործման իրավական կառուցակարգի ձևավորումը ՀՀ-ում վեր հանելու անհրաժեշտություն:

Ինչ է անվտանգության ապահովման խնդիրը երկրի անվտանգության ռազմավարական պլանավորման, դրա իրավական ամրագրման ու կառավարման իմաստով. պետության գործառույթ, իսկ եթե այն գործառույթ է, ապա ինչպիսի ներքին, թե՛ արտաքին: Գրականության մեջ առանձնացնում են պետության հետևյալ ներքին գործառույթները. ա) տնտեսական, բ) սոցիալական, գ) ֆինանսական վերահսկողության և հարկման, դ) մշակութային, ե) իրավական, զ) էկոլոգիական: Պետության արտաքին գործառույթները ևս, ըստ արտաքին հասարակական հարաբերությունների ոլորտի (գործունեության օբյեկտի), բաժանվում են տեսակների, օրինակ՝ ա) երկրի պաշտպանության, բ) դիվանագիտական, գ) միջազգային անվտանգության և խաղաղության ապահովման, դ) միջպետական տնտեսական և առևտրաֆինանսական համագործակցության, ե) միջպետական մշակութային, գիտատեխնիկական և տեղեկատվական համագործակցության, զ) միջպետական էկոլոգիական համագործակցության, է) համաշխարհային իրավակարգի պաշտպանության:

Ինչպես տեսնում ենք, այս դասակարգման մեջ չկա անվտանգության ապահովման գործառույթը: Եզակի հեղինակներ կան, որոնք այն համարում են պետության առանձին գործառույթ: Անվտանգության ապահովման այն մասը, որը կապված է իրավապահպան գործունեության հետ, կլանվում է իրավական (իրավապահպան) գործառույթի կող-

³ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **Халипов В. Ф.** Энциклопедия власти. М., 2005, էջ 309-321:

մից: Եթե տեսականորեն ընդունենք, որ պետությունն իրականացնում է նման գործառույթ, ապա առաջանում են մեթոդաբանական որոշակի բարդություններ՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ, նախ, շատ դժվար է առանձնացնել դրա օբյեկտը, և երկրորդ՝ այն արտաքին, թե՞ ներքին գործառույթ է: Պետության գործառույթների տեսության մեջ ընդունված է համարել, որ պետության յուրաքանչյուր գործառույթ ունի իր առարկան (օբյեկտը) և բովանդակությունը: Առարկան հասարակական հարաբերությունների որոշակի ոլորտն է (տնտեսություն, երկրի պաշտպանություն), որին ուղղված է պետական ներգործությունը: Գործառույթի բովանդակությունը մատնանշում է, թե ինչ է անում պետությունը, ինչ կառավարչական գործողություններ է կատարում տվյալ ոլորտում, ինչով են զբաղվում նրա համապատասխան մարմինները⁴: Ոչ միայն պետության կոնկրետ գործառույթը, այլև դրա բովանդակությունը (ի՞նչ անել խնդիրը լուծելու համար), իրականացման ձևերն ու մեթոդները որոշվում են խնդրով⁵: Այդպիսով, եթե պետության ամեն մի գործառույթ միաօբյեկտ կամ միասեռ է, ապա անվտանգաբանության մեջ ընդունված է առանձնացնել դրա բազմաթիվ օբյեկտներ՝ միջազգային, պաշտպանական, ռազմական, տնտեսական, ներքաղաքական, սոցիալական, հոգևոր-մշակութային, տեղեկատվական, էկոլոգիական, էներգետիկ, պարենային, ժողովրդագրական և այլն: Օրինակ՝ անվտանգության ապահովման խնդիրը նույն հաջողությամբ վերաբերում է նաև ներքին տնտեսական և մնացած բոլոր գործառույթներին: Անվտանգությունն ունի ներքին ու արտաքին վտանգներ, սպառնալիքներ, դրանով պայմանավորված բաղադրատարրեր: Այս համատեքստում դժվար է պնդել ու հիմնավորել, թե այն մաքուր արտաքին, թե ներքին գործառույթ է:

Թվում է, թե պետության բոլոր գործառույթներից անվտանգության ապահովումը սերտորեն կապված է երկրի պաշտպանության հետ: Սակայն տեսական հետևողական մոտեցման դեպքում նկատում ենք, որ դրանք լուծում են էականորեն տարբերվող խնդիրներ: Վ. Ն. Խրոպանյուկի մեկնաբանմամբ՝ «Երկրի պաշտպանության գործառույթն իրականացվում է տնտեսական, քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական միջոցներով: Խաղաղ ժամանակներում դա երկրի բազմակողմանի պատրաստվելն է դրսի հնարավոր հարձակումները դիմա-

⁴ Տե՛ս Ա. Վաղարշյան, նշվ. աշխ., էջ 115:

⁵ Պետության գործառույթների իրականացման ձևերը լինում են **իրավական և կազմակերպական**: Իրավական հիմնական ձևերն են՝ իրավաստեղծ, իրավակիրառ, իրավապահպան, հսկիչ-վերահսկողական և այլն: Ամեն մի ձևին համապատասխանում են իրեն բնորոշ մեթոդները: **Իրավական մեթոդներն** են՝ օրինականությունը, տեղեկութավորումը, համոզումը, խթանումը, խորհրդատվությունը, անմիջական կառավարումը, օրինական հարկադրանքը, իսկ կազմակերպական են՝ սոցիոլոգիական հետազոտությունը, ծրագրավորումը, կանխատեսումը, ընթացիկ վերլուծությունը, արդյունքների ամփոփումը, ինչպես նաև գաղափարադաստիարակչական մեթոդները (ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Վաղարշյան, նշվ. աշխ., էջ 123-126):

գրավելուն: Պատերազմի ժամանակ այդ գործառույթն ընդունում է հակառակորդի դեմ զինված պայքարի ձև, որի ընթացքում տեղի է ունենում երկրի բոլոր ուժերի միավորում՝ հաղթանակի հասնելու համար... Երկրի պաշտպանության գործառույթը տարողունակ է և բազմակողմ: Այն ընդգրկում է երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը, ինչպես խաղաղ, այնպես էլ պատերազմական ժամանակ զինված ուժերի ռազմական հզորության ապահովմանն ուղղված պետության միջոցառումների ամբողջ համակարգը»⁶: Ըստ Վ.Ն. Խրոպանյուկի պետության պաշտպանական գործունեությունը հիմնվում է նրա ռազմական դոկտրինի (ուսմունքի) վրա և բաղկացած է մի քանի հիմնական ուղղություններից: Այդ ուղղություններն են՝ 1) երկրի պաշտպանական հզորության ամրապնդումը, որի երաշխիքը զարգացած, արդյունավետ, գիտահենք տնտեսությունն է, 2) զինված ուժերի կատարելագործումը, նրանց մարտունակության և մարտական պատրաստականության բարձրացումը, 3) պետական սահմանների պաշտպանությունը, 4) քաղաքացիական պաշտպանության կազմակերպումը, 5) զինված ուժերի պահեստայինների ռազմական ուսուցումը:

Անվտանգության ապահովման խնդրի և պաշտպանության գործառույթի տարբերությունը հասկանալու համար քննարկենք անվտանգաբանության և ռազմագիտության բառապաշարում առկա «ազգային անվտանգություն», «ռազմական անվտանգություն», «պաշտպանություն» հասկացությունները: «Ազգային անվտանգությունը» ավելի լայն է պետության «պաշտպանություն» հասկացությունից, իսկ «ռազմական անվտանգությունը»՝ «պետության պաշտպանունակությունից»: «Պաշտպանունակությունը» համարվում է «ռազմական անվտանգության առանձին բաղադրիչ»: Այս երեք հասկացությունները կապող օղակը «պաշտպանություն» հասկացությունն է: «Պաշտպանությունը քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, սոցիալական, իրավական և այլ միջոցների ու միջոցառումների համակարգ է՝ ուղղված հանրապետության ինքնիշխանության, տարածքային ամբողջականության և անվտանգության ապահովմանը»⁷:

Այսպիսով, «անվտանգությունն» իր բոլոր տարատեսակներով և «պաշտպանությունը» նույնական հասկացություններ չեն: Պաշտպանությունը բուն պաշտպանական գործունեությունն է՝ ուղղված ագրեսիաներին հակահարված տալու համար պետության նախապատրաստմանը և, անհրաժեշտության դեպքում՝ զինված պաշտպանությամբ: Այս իմաստով «պաշտպանությունը» նույնանում է պետականագիտության մեջ օգտագործվող «երկրի արտաքին պաշտպանության գործառույթ» հասկացությանը: Ազգային անվտանգության առարկան նրա նպատակները, խնդիրները և գործառույթներն են՝ ուղղված ներքին և

⁶ Վ. Ն. Խրոպանյուկ, Պետության և իրավունքի տեսություն, Եր., 1997, էջ 199-200:

⁷ «Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքի 1-ին հոդված:

արտաքին ցանկացած տեսակի վտանգների նախականիմանը, կանխմանը և չեզոքացմանը, իսկ դրանք կարող են վերաբերել պետության այլ գործառնություններից ցանկացածի օբյեկտին:

Արված տեսական վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ ազգային անվտանգության ապահովումը ոչ թե պետության առանձին գործառնություն է, այլ միջգործառնությային կարևոր խնդիր, որը վերաբերում է պետության բոլոր գործառնությունների օբյեկտներին, դրանց առարկաներին, ունի ներքին ու արտաքին բաղադրատարրեր: Անվտանգության ապահովման գործունեությունը հիմնվում է պետության կողմից մշակված և ընդունված ազգային անվտանգության դոկտրինի կամ ռազմավարության վրա: Սովորաբար նման փաստաթղթերը ունենում են իրավական բնույթ, այսինքն՝ դրանք ընդունվում են պետության համապատասխան իրավասու մարմնի կողմից՝ սահմանված ընթացակարգով, և ենթակա են պարտադիր կատարման: Այդպիսի փաստաթուղթն իրավական է համարում նաև «Իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքը, որի 9-րդ հոդվածի 4-րդ մասի 10-րդ կետի համաձայն՝ օրենքով պետք է սահմանվեն միմիայն ՀՀ ազգային անվտանգության հայեցակարգային դրույթները: Այսպիսով, անվտանգության հայեցակարգերը, բացի կազմակերպական, տեղեկատվական և այլ գործառնություններից, կատարում են նաև կարգավորիչ-նորմատիվային գործառնություն, այսինքն՝ դրա դրույթներն ունեն նորմատիվ-իրավական բնույթ, պարտադիր պետք է կատարվեն պետական այն բոլոր մարմինների կողմից, որոնք այս կամ այն կերպ մասնակցում են ազգային անվտանգության ապահովման գործին:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության հիմնադրման սկիզբն ազդարարեց 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունված «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագիրը: Այն՝ որպես քաղաքական-իրավական փաստաթուղթ, ժողովրդավարական, իրավական հասարակությունը սահմանում էր որպես Հայաստանի զարգացման ռազմավարություն և նախորոշում էր իրավական բարեփոխումների հիմնական ուղղությունները: Հռչակագիրը, հայտարարելով հայկական պետության անկախության գործընթացի սկիզբը, ամրագրում էր նաև այն հիմքերը, ռազմավարական խնդիրները, պատմաքաղաքական նախադրյալները, որոնք ընկած էին անկախության քաղաքական-իրավական սկզբնավորման հիմքում:

Հռչակագիրը 5-րդ հոդվածում սահմանում էր երկրի անվտանգության ու պաշտպանության համար կարևոր խնդիրներ. *«Հայաստանի Հանրապետությունն իր անվտանգությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունն ապահովելու նպատակով ստեղծում է Գերագույն խորհրդին ենթակա սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ: Հայաստանի Հանրապետությունն ունի ԽՍՀՄ սպառազինության իր մասնաբաժնի*

իրավունքը: Հայաստանի Հանրապետությունն ինքն է որոշում իր քաղաքացիների զինվորական ծառայության կարգը:

Այլ երկրների գործադիր օրենքները, նրանց ռազմական բազաները և շինությունները կարող են տեղաբաշխվել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում Գերագույն խորհրդի որոշմամբ:

Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը կարող են օգտագործվել միայն նրա Գերագույն խորհրդի որոշմամբ»:

Երկրի անվտանգության հետ կապված հարաբերությունների հիմնադիր իրավական կարգավորման համակարգը 1990 թ. դրությամբ, բացի «անկախության գործընթացի սկիզբն» ազդարարող Հռչակագրից, ներառում էր ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրությունը, որն ուներ հիմնական օրենքի ուժ մինչև 1995 թ.: Փորձենք վերլուծել այդ փաստաթղթերի իրավակարգավորումները երկրի անվտանգության ռազմավարական պլանավորման և դրա կառավարման պետական կարևոր խնդրի տեսանկյունից:

ՀԽՍՀ 1978 թ. Սահմանադրության 4-րդ՝ «Արտաքին քաղաքական գործունեությունը և սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանությունը» գլխի 29 և 30 հոդվածները նվիրված էին հայրենիքի անվտանգության ու պաշտպանության հարաբերությունների կարգավորմանը, որը գրեթե բառացիորեն կրկնում էր դաշնային Սահմանադրության դրույթները⁸: Երկրի պաշտպանության խնդիրը ՀԽՍՀ Սահմանադրությունը դիտում էր «պետության կարևորագույն ֆունկցիա և ամբողջ ժողովրդի գործ»⁹: Սահմանադրությունը, բացի արտաքին հիմնական գործառույթի այդ ամրագրումից, սահմանում էր, որ պետությունն ապահովում է նաև երկրի անվտանգությունը: Սահմանադրության 30 հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում էր, որ երկրի անվտանգության ապահովման և դրա պաշտպանունակության ամրապնդման ասպարեզում պետական մարմինների, հասարակական կազմակերպությունների, պաշտոնատար անձանց ու քաղաքացիների պարտականությունները որոշվում են ՄՍՀՄ օրենսդրությամբ¹⁰:

Այսպիսով, խորհրդային սահմանադրական կարգավորումը երկրի պաշտպանության խնդիրը համարում էր պետության գործունեության

⁸ Քանի որ երկրի պաշտպանությունը դաշնության իրավասության ոլորտ էր, ապա 29 հոդվածը սկսվում էր «ԽՍՀՄ Սահմանադրությանը համապատասխան ...» ձևակերպումով, իսկ 30 հոդվածը՝ «Հայկական ԽՍՀ-ն մասնակցում է...» երկրի անվտանգության ու պաշտպանունակության ապահովմանը: ԽՍՀՄ Սահմանադրության դրան համապատասխանող 32 հոդվածը սկսվում էր «Պետությունը ապահովում է...» բանաձևով (տե՛ս «Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության Սահմանադրություն (հիմնական օրենք)», Եր., 1989, էջ 14, ինչպես նաև «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Սահմանադրություն (հիմնական օրենք)», ընդունված է 1978 թ. ապրիլի 14-ին, Եր., Հայաստան, 1987, էջ 14-15):

⁹ «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Սահմանադրություն (հիմնական օրենք)», ընդունված է 1978 թ. ապրիլի 14-ին, էջ 15:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 15-16:

հիմնական և շատ կարևոր ուղղություն (գործառույթ): Բայց դրա հետ միասին, այն հասարակական-պետական կարևոր խնդիր էր համարում նաև երկրի անվտանգության ապահովումը՝ որպես պետության պարտականություն, որից բխում էր, որ երկրի զարգացման ռազմավարական և մարտավարական պլանավորման ու կառավարման գործընթացում անվտանգության հարցերը կարևոր գործոններ են, որոնց հետ պետք է հաշվի նստեին պետական մարմինները: Հետաքրքիր է, որ երկրի անվտանգության ապահովման գործում Մահմանադրությունը պարտավոր սուբյեկտ էր համարում նաև հասարակական կազմակերպություններին ու քաղաքացիներին: Այսպիսով, երկրի անվտանգության ապահովման խնդիրը կենսագործելու սահմանադրական-իրավական երաշխիք էր ծառայում Մահմանադրության 30 հոդվածի 2-րդ մասը, որը սահմանում էր, որ երկրի անվտանգության ապահովման ոլորտում պետական մարմինների, հասարակական կազմակերպությունների, պաշտոնատար անձանց ու քաղաքացիների պարտականությունները որոշվում են օրենսդրությամբ:

Այս համատեքստում «Անկախության հռչակագրի» պաշտպանությանը նվիրված 5-րդ հոդվածում լուծվում էին երկրի պաշտպանության գործառույթի իրավական ապահովման հարցերը, իսկ դրանում «անվտանգություն» հասկացությունն օգտագործված էր նեղ՝ ռազմական կամ պաշտպանական իմաստներով: Այս հանգամանքը պայմանավորված էր Հռչակագրի ընդունման պահի պատմական ժամանակաշրջանի առանձնահատկություններով, առաջին հերթին այն հանգամանքով, որ դեռևս կար Խորհրդային Միությունը: Առանց այդ էլ Հռչակագիրը ՀՀ-ին վերապահում էր իրավունքներ երկրի պաշտպանության հարցերում, որոնք Միության բացառիկ իրավասության ոլորտն էին: Այդ իրավագործությունները պետք է իրավաբանորեն նպաստեին սեփական գորամիավորումների անհապաղ ստեղծմանը՝ պայմանավորված դարաբայան ազատագրական պատերազմով: Ազգային անվտանգության վտանգների ու սպառնալիքների խնդիրները դեռևս սրված չէին:

Իրական անկախություն ձեռք բերելուց հետո միայն դրանք դարձան հրատապ ու արդիական: Նոր իրավիճակում առաջանում էր արդեն բուն հայաստանյան ազգային անվտանգության հայեցակարգի ռազմավարական պլանավորման ու դրա կենսագործման անհրաժեշտությունը: Այդ շատ կարևոր ու օբյեկտիվ խնդիրն ուներ ընթացիկ իրավական կարգավորման ու կառավարման կարիք, հատկապես որ անկախության պայմաններում ՀՀ-ն ձեռք բերեց իր ինքնիշխանությունից բխող բոլոր իրավագործությունները նաև երկրի անվտանգության ապահովման ոլորտում:

Փորձենք վեր հանել և պարզաբանել, թե ինչ փոփոխություններ կատարվեցին երկրի անվտանգության ապահովման քաղաքականության հիմնադիր օրենսդրական, ինչպես նաև ընթացիկ օրենսդրական և

ենթաօրենսդրական կարգավորման մեջ մինչև 1995 թ. Սահմանադրության ընդունումը:

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո օրենսդիրն ընդունել է հիմնարար՝ սահմանադրական մի քանի օրենքներ՝ ««Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրին համապատասխան ընդունված օրենսդրական ակտերի մասին» սահմանադրական օրենքը (1990 թ. դեկ. 10), «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքը (1991 թ. սեպ. 25), «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական օրենքը» (1995 թ. մարտի 27)¹¹: Դրանցից անվտանգության ապահովման ոլորտի կարգավորմանը վերաբերող դրույթներ պարունակում էր միայն «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքը: Դրա 12 հոդվածը սահմանում էր, որ ՀՀ պաշտպանությունը և ազգային անվտանգության ապահովումը պետության և ժողովրդի հիմնական խնդիրներից են, և դրա իրականացման նպատակով ՀՀ-ն կազմակերպում է զինված ուժեր, ազգային անվտանգության մարմիններ և հայտարարում է ընդհանուր զինապարտություն:

Եթե այս դրույթները համեմատենք նախորդ խորհրդային իրավակարգավորումների հետ, ապա կնկատենք, որ դրանցում չկար իրավական բովանդակային նորամուծություն: Օրենքի հիմքում ընկած էր խորհրդային մոտեցումը, որը պաշտպանությունը և անվտանգության ապահովումը համարում էր պետության ու հասարակության (ժողովրդի) հիմնական խնդիր: Ընդ որում՝ հոդվածի բովանդակությունը հիմնականում վերաբերում էր պաշտպանության գործառույթին և ռազմական անվտանգության որոշակի կողմերին: Վերը նշեցինք, որ 1978 թ. սահմանադրական կարգավորումը անվտանգության ապահովման հարցում ուներ գոնե մեկ երաշխիք: Սահմանադրական օրենքը հրաժարվել էր դրանից:

Այսպիսով, անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր աշխարհաքաղաքական, արտաքին և ներքին բավականին բարդ և խճճված իրավիճակում: Դրան գումարվել էին չհայտարարված պատերազմը և տնտեսական շրջափակումը: Այս իրավիճակում անհրաժեշտ էր զարգացման ռազմավարության մեջ ամրագրված նպատակների՝ ժողովրդավարության ու իրավականության կողքին ավելացնել նաև անվտանգությունը, կատարել ռազմավարական նպատակների վերադասավորում և դրանց տեղայնացում ընթացիկ օրենսդրության մեջ, ինչը, սակայն, տեղի չունեցավ:

Անվտանգության ապահովման ոլորտի հասարակական հարաբերությունները կարգավորելու հնարավոր ուղիներից էր ընթացիկ օրենսդրական գործունեությունը: Դրա միտումները վեր հանելու հա-

¹¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.)», ՀՀ Գերագույն խորհուրդ, Եր., 1995 թ., էջ 50, 177-179, 838:

մար փորձենք վերլուծել այն: 1991 թ. սեպտեմբերից մինչև 1995 թ. հուլիս օրենսդրական արմատական բարեփոխումների հիմնական ուղղություններն էին իշխանությունների տարանջատման սկզբունքի որոշ տարրերի կենսագործումը, սեփականության և ձեռնարկատիրական գործունեության ոլորտի ազատական օրենսդրության ընդունումը, ԶԼՄ-ների ազատության օրենսդրական կարգավորումը, պետական իշխանության մարմինների ու պաշտոնատար անձանց ապօրինի գործողությունների հետևանքով պատճառված վնասի հատուցում ստանալու իրավունքի օրենսդրական կարգավորումը, սոցիալական ոլորտի նոր օրենսդրության սահմանումը: Օրենքների այդ զանգվածից պաշտպանական ոլորտի հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղակիորեն առնչվում էին ընդամենը 5-ը¹², իսկ անվտանգության ապահովման ռազմավարական պլանավորումն ու դրա կառավարումը ընդհանրապես չունեին օրենսդրական ամրագրում: Այս փուլում ընդունված օրենքներից անուղղակիորեն անվտանգության ապահովմանն ուղղորտին էին վերաբերում միայն երեքը՝

1) «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» ՀՀ օրենքը (1 օգոստոսի, 1991 թ.), որի համաձայն՝ Նախագահը հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձն էր և գլխավորում էր հանրապետության գործադիր իշխանությունը: Այս կարգավիճակին համապատասխան՝ Նախագահը ճանաչվում էր զինվորական ուժերի գլխավոր հրամանատար, նշանակում էր զինված ուժերի բարձրագույն հրամանատարական կազմը, նախագահում Անվտանգության խորհուրդը (հոդված 8),

2) «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի մասին» ՀՀ օրենքը (19 նոյեմբերի, 1991 թ.), որի համաձայն՝ Գերագույն խորհրդի իրավասությունն այդ ոլորտում օրենսդիր ու վերահսկողական էր: Սույն օրենքի հոդված 10-ի 2-րդ կետի համաձայն՝ այն պետք է իրականացներ ազգային անվտանգությունն ապահովող հարաբերությունների օրենսդրական կարգավորումը: Սակայն Գերագույն խորհուրդն իր գործունեության ընթացքում նման բովանդակության որևէ օրենք չի ընդունել,

3) «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կազմի և կառուցվածքի մասին» ՀՀ օրենքը (4 դեկտեմբերի, 1991 թ.) առնչվում էր անվտանգության ապահովմանն ոլորտին, որովհետև կառավարության

¹² Դրանք են՝ «ՀՀ Զինապարտության մասին» ՀՀ օրենքը (9 դեկտ. 1991 թ.), «Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի զինծառայողների զինվորական կոչումների մասին» ՀՀ օրենքը (23 մարտի, 1992 թ.), «Հայաստանի Հանրապետության դատախազության համակարգում զինվորական դատախազություն ստեղծելու մասին» ՀՀ օրենքը (10 օգոստոսի, 1992 թ.), «Հայաստանի Հանրապետության դատական համակարգում զինվորական դատարան ստեղծելու մասին» ՀՀ օրենքը (10 օգոստոսի, 1992 թ.), «Զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին» ՀՀ օրենքը (7 հունվարի, 1993 թ.) («Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.)», էջ 196, 341, 396, 397, 453):

կառուցվածքի մեջ նախատեսում էր ազգային անվտանգության նախարարություն¹³:

Այսպիսով, անկախություն ձեռք բերած իրավական և ժողովրդավարական պետության կառավարման ձևը դարձավ նախագահական հանրապետությունը, որը պետության այլ ավանդական գործառույթների հետ միասին պետք է ապահովեր նաև երկրի անվտանգությունը: Կառավարման նման ձևում անվտանգության ապահովման ոլորտի հարաբերությունների կարգավորման և վիճակի ողջ պատասխանատվությունը մնում էր ՀՀ նախագահի վրա, այսինքն՝ նշված հարաբերությունների կարգավորման բեռը մնացել էր ենթաօրենսդրական մակարդակում՝ գործադիր իշխանության իրավասության ոլորտում: Սակայն այս շրջանի գործադիր իշխանության գործունեության ուսումնասիրությունը ևս վկայում է, որ ստեղծված ներքին ու արտաքին բարդ պայմաններում այն չկառուցեց ազգային անվտանգության կուռ ռազմավարություն և դրա հիմքով՝ պետական կառավարման ու իրավական կարգավորման համակարգ: Եթե դեռևս այն ժամանակ կատարվեր ոլորտի պատշաճ իրավական կարգավորում ու կառավարում, ապա մենք չէինք ունենա ազգային անվտանգության այսքան շատ սրված սպառնալիքներ ու վտանգներ:

Արված տեսական վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ պետության առջև կանգնած կարևորագույն խնդիրներից են երկրի անվտանգության ռազմավարական պլանավորումը, դրա իրավական ամրագրումն ու կառավարումը: Ազգային անվտանգության ապահովումը պետության գործառույթների համակարգում ոչ թե առանձին գործառույթ է, այլ միջգործառույթային, առանցքային նշանակության կարևոր խնդիր, որը վերաբերում է պետության բոլոր գործառույթների օբյեկտներին, ունի ներքին ու արտաքին բաղադրատարրեր:

ՀՀ անկախացումից հետո 1991-1995 թթ. իրավական քաղաքականության վերլուծությունը հաստատում է, որ ոչ օրենսդրական, ոչ ենթաօրենսդրական մակարդակներում չկատարվեց անվտանգության հիմքերով պետաիրավական համակարգի նորմատիվ կարգավորում: Կառավարման նախագահական ձևն ապահովեց կառավարման ընթացիկ խնդիրների հարաբերականորեն արագ ու օպերատիվ լուծում, սակայն չկարողացավ վերածվել անվտանգության հայեցակարգի վրա կառուցված, օրենքներով կարգավորված ռազմավարական պլանավորման և կառավարման համակարգի:

Բանալի բառեր – գործառույթ, խնդիր, անվտանգություն, պաշտպանություն, անվտանգարանություն, գործառույթների տեսություն, անվտանգության հայեցակարգ, անվտանգության պլանավորում, կառավարում

¹³ Այդ օրենքները տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990-1995 թթ.)», ՀՀ Գերագույն խորհուրդ, Եր., 1995, էջ 158-162, 189-194, 194-195:

АРТУР ВАГАРШЯН – Проблемы правового регулирования и управления на основе концепции безопасности в Республике Армения в 1990-1995 гг. – Одна из важнейших задач, стоящих перед государством, – это стратегическое планирование его безопасности, её правовое закрепление и управление. Обеспечение национальной безопасности является не функцией, а важнейшей межфункциональной задачей государства, затрагивающей все его функции.

Анализ правовой политики в 1991–1995 гг. показывает, что после приобретения независимости в стране ни на законодательном, ни на подзаконном уровне не осуществлялось основанное на безопасности нормативное регулирование государственно-правовой системы. Президентская форма правления обеспечивала относительно быстрое и оперативное решение текущих задач управления, но не создала концепцию безопасности и построенную на её основе систему стратегического планирования и управления.

Ключевые слова: *функция, задача, оборона, теория функций, концепция безопасности, планирование безопасности, управление*

ARTHUR VAGHARSHYAN – Issues of Legal Regulation and Administration of the National Security Concept of the Armenian Republic Between 1990-1995. – Strategic planning of national security, its legal entrenchment and administration is one of the most important tasks of the state. Within the system of state functions the provision of national security is not a separate function; rather it is an inter-functional issue, an important one of pivotal importance, which relates to all the objectives of state functions and has inner and outer components.

The analysis of legal policy confirms that after the independence of the Republic of Armenia, between 1991-1995 there was no security-based normative regulation of the state and legal system; neither on legislative nor on by-laws levels. The presidential governance form secured the relatively quick and operative solution for daily administrative problems, but it didn't transform to a strategic planning and administration system based on a security concept.

Key words: *Function, task, security, defense, securitology, theory of functions, security concept, security planning, administration*

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՊԱՑՈՒՑՄԱՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՇԽԵԼՈՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՆՈՆԸ ՀՀ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՕՐԵՆՍԳՐՔՈՒՄ

ՄԵՐԳԵՑ ՄԵՂՐՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարության նոր օրենսգիրքը (այսուհետ՝ Օրենսգիրք) ընդունվել է 2018 թ. փետրվարի 9-ին և ուժի մեջ է մտնելու Հանրապետության նորընտիր նախագահի կողմից իր պաշտոնը ստանձնելու պահից: Այն փոխարինելու է 1999 թ.-ից գործող ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքին¹, որի կիրառման շուրջ քսանամյա փորձը ցույց է տալիս, որ իրավունքների պաշտպանության դատական ընթացակարգի արդյունավետության կարևորագույն «ցուցիչներից» են դատական վարույթի որոշակիությունը և կանխատեսելիությունը, «խաղի» հստակ կանոնների և դատական հայեցողությունը սահմանափակող կարգավորումների առկայությունը:

Ներկայումս գործող քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի ապացուցման ընթացակարգը կարգավորող նորմերի համակարգը, հիմքում չունենալով հայեցակարգային որոշակի մոտեցումներ, քննադատության չի դիմանում: Բացառություն չեն նաև ապացուցման պարտականությունը կողմերի միջև բաշխելու կանոնները, որոնք, դատական պաշտպանության ընթացակարգում առանցքային նշանակություն ունենալով հանդերձ, չեն կարգավորում գործնականում ծագող բազմաթիվ խնդիրներ՝ դրանց լուծումը թողնելով գործը քննող դատարանի հայեցողությանը կամ բարձրագույն դատական ատյանին: Թերևս դրանով է պայմանավորված այն իրողությունը, որ դատական պրակտիկայում բավականին հաճախ են դեպքերը, երբ վերադաս դատական ատյանները բողոքարկվող դատական ակտերը բեկանում են այն պատճառաբանությամբ, որ դրանք կայացնելիս դատարանը գործին մասնակցող անձանց միջև սխալ է բաշխել ապացուցման բեռը՝ կողմերից մեկի վրա դնելով այնպիսի փաստեր ապացուցելու բեռ, որի պարտականություն նա չէր կրում:

Այն հարցը, թե ով պետք է դատարանին ներկայացնի որոնվող փաստերի առկայությունը կամ բացակայությունը հաստատող ապացույցները, դատավարության մասնակիցներից ում վրա և ինչ չափով է ընկնում ապացույցներ ներկայացնելու պարտականությունը, չափազանց կարևոր է գործը դատաքննության պատշաճորեն նախապատ-

¹ Տե՛ս ՀՀՊՏ 1998.09.09/20(53), ՀՕ-247: Այսուհետ՝ «1998 թ. ՔԴՕ»:

րաստելու, դատական ապացուցման գործընթացը ճիշտ կազմակերպելու, ապացուցողական նյութի լրիվությունն ապահովելու և հիմնավորված ու օրինական վճիռ կայացնելու համար:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու մասին կանոնների անկատարության հետևանքները հաղթահարելու նկատառումներից ելնելով՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը, հետապնդելով իրավունքի զարգացմանը նպաստելու և օրենքի միատեսակ կիրառությունն ապահովելու նպատակ, իր նախադեպային որոշումներում բազմիցս անդրադարձել է քննարկվող խնդրին: Հատկապես վերջին տարիներին արտահայտված իրավական դիրքորոշումները, որոնց հիմքում ընկած են նաև հայրենական դատավարագիտության ժամանակակից ձեռքբերումները, որոշակի ուղենիշեր են ապահովել դատարանների համար, սակայն ակնհայտ է առնվազն այն, որ դրանք կիրառելի են բացառապես նույնանման փաստական հանգամանքներ ունեցող գործերով, չեն ապահովում առկա խնդիրների հայեցակարգային լուծումներ և չեն սահմանում «խաղի» միասնական կանոններ:

Շարադրվածը հաշվի առնելով՝ Օրենսգիրքը հնարավորինս սպառնիչ սահմանել է գործը դատաքննության նախապատրաստելու դատավարական փուլի կենտրոնական դատավարական գործողություններից մեկի՝ դատավարական գործողության՝ ապացուցման պարտականությունը բաշխելու կանոնները:

Ընդհանուր կանոնը ձևակերպվել է Օրենսգրքի 62 հոդվածի 1-ին մասում. **«Գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պարտավոր է ապացուցել իր պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված ու գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերը, եթե այլ բան նախատեսված չէ սույն օրենսգրքով կամ այլ օրենքներով»:**

«Փաստ վկայակոչողը պետք է ապացուցի դրա գոյությունը» ընդհանուր սկզբունքը ելակետային է մասնավոր-իրավական գրեթե բոլոր հարաբերությունների իրավական կարգավորման համար: Պատմականորեն այն սկիզբ է առնում հռոմեական մասնավոր իրավունքից և ներկայումս հատուկ է իրավունքների պաշտպանության մրցակցային բնույթ ունեցող բոլոր ընթացակարգերին (դատական, վարչական, արբիտրաժային, հաշտարարական և այլն): Դեռևս Հուստինիանոսի Դիգեստներում իրավաբան Պավելը նշում էր, որ «ապացուցման բեռը դրվում է նրա վրա, ով պնդում է, այլ ոչ թե ժխտում»²:

Հռոմեական իրավունքից ռեցեպցիայի ենթարկված տվյալ կանոնը, ըստ Վ. Ա. Նովիցկու, նշանակում է, որ յուրաքանչյուր կողմ ապացուցում է այն, ինչ պնդում է, այսինքն՝ իր կողմից առաջադրված թեզիսը³:

Ակնհայտ է, որ ապացուցման հարցերում ավելի անբարենպաստ պայմաններում պետք է հայտնվի հայցվորը, քանի որ նա է ձգտում

² См. у Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана: избранные фрагменты. М., 1984, էջ 361:

³ См. у Новицкий В. А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Ставрополь, 2002, էջ 182:

նյութական հարաբերություններում փոփոխություններ կատարել, իսկ պատասխանողը, ընդհակառակը, ցանկանում է, որ դրանք մնան անփոփոխ: Այստեղից էլ բխում է ապացուցման բեռը բաշխելու վերաբերյալ հռոմեական իրավաբանների մշակած կանոնն այն մասին, որ ոչ թե պատասխանողը պետք է ապացուցի հայցվորի պահանջների անհիմն լինելը, այլ հայցվորը պետք է ապացուցի այն հանգամանքները, որոնցից բխում է նման պահանջներ ներկայացնելու իրավունքը:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը կարելի է դիտարկել որպես հայցի հիմքի և առարկությունների հիմքի փաստերի բացակայության մասին ենթադրություն, որն օրենքով սահմանված միջոցներով և կանոններով չապացուցվելու դեպքում դիտարկվում է որպես հաստատված հանգամանք⁴:

Ասվածից հետևում է, որ քաղաքացիական գործերով դատարան դիմող, վարույթի հարուցում նախաձեռնող անձը պետք է ապացուցի իր պահանջների հիմքում ընկած փաստերը, քանի որ նա է պնդում այդ փաստերի գոյությունը, այդ փաստերի հետ են իրավունքի նորմերը կապում որոշակի իրավահարաբերությունների առաջացումը, փոփոխումը կամ դադարումը: Եթե պատասխանողը չի ընդունում հայցը և հենվում է որոշակի փաստերի վրա, ապա նա պարտավոր է ապացուցել իր առարկությունների հիմքում ընկած փաստերը: Եթե հայցվորն է առարկում պատասխանողի բերած փաստերի դեմ, ապա դարձյալ ինքն է պարտավոր ապացուցել իր առարկությունների հիմքում ընկած փաստերը և այլն⁵:

Հենց այդ տրամաբանությամբ էլ ձևակերպված է ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը մրցակցային դատավարություն ունեցող երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի քաղաքացիական դատավարական օրենսդրության մեջ:

Օրենսգրքի 62 հոդվածի 1-ին մասում ապացուցման բեռը բաշխելու ընդհանուր կանոնը ձևակերպելիս ելակետային են եղել հետևյալ գաղափարները:

Առաջին. թե՛ դատավարական և թե՛ նյութական օրենսդրությունը, ելնելով որոշակի իրավահարաբերությունների առանձնահատկություններից, կարող է նախատեսել ու նախատեսում է որոշակի փաստերի ապացուցման բեռը բաշխելու հատուկ կանոններ, որոնք բացառում են տվյալ փաստերի ապացուցման գործընթացում ընդհանուր կանոնի կիրառումը՝ փաստը վկայակոչողին ազատելով այն ապացուցելու բեռից և հակառակն ապացուցելու բեռը դնելով այլ անձի վրա: Ընդհանուր կանոնի հիմքում դրված բանաձևը հետևյալն է. եթե նյութական

⁴ Տե՛ս **Баулин О. В.** Бремя доказывания при разбирательстве гражданских дел. Дисс. докт. юрид. наук. М., 2005, էջ 200:

⁵ Տե՛ս **Ռ. Գ. Պետրոսյան**, Հայաստանի քաղաքացիական դատավարություն, 3-րդ հրատ., Եր., 2007, էջ 358:

կամ դատավարական օրենքի կոնկրետ նորմով հատուկ կանոն սահմանված չէ, ապա ապացուցման ենթակա տվյալ փաստն ապացուցելու բեռը կրում է այն վկայակոչողը:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հատուկ կանոնների կանոնադրական ակտի հոդվածի շրջանակներում: Այստեղ միայն նշենք, որ, ի տարբերություն 1998 թ. ՔԴՕ-ի 48 հոդվածի 1-ին մասի, Օրենսգրքով սահմանված ընդհանուր կանոնը նախատեսում է «այն օրենսգրքով կամ այլ օրենքներով» այլ բան սահմանելու հնարավորություն:

Երկրորդ. հոռմեական իրավունքից մեզ հասած «փաստ վկայակոչողը պետք է ապացուցի դրա գոյությունը» բանաձևը ժամանակակից դատավարական ընթացակարգում բառացիորեն կիրառվել չի կարող: 1998 թ. ՔԴՕ-ի 48 հոդվածի 1-ին մասում ամրագրված կանոնը, ըստ որի՝ «Գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի իր վկայակոչած փաստերը», այնքան էլ հաջող ձևակերպված չէ: Մասնավորապես, նշված դրույթի տառացի մեկնաբանության դեպքում տպավորություն է ստեղծվում, թե գործին մասնակցող անձը պետք է ապացուցի իր կողմից վկայակոչված ցանկացած հանգամանք: Մինչդեռ գործին մասնակցող անձը պետք է ապացուցի իր կողմից վկայակոչված ոչ թե ցանկացած հանգամանք, այլ այն հանգամանքները, որոնք

ա. գործի լուծման համար ունեն նշանակություն (վերաբերելի են),

բ. ընկած են իր պահանջի կամ առարկության հիմքում, այլ կերպ սասած՝ հիմնավորում են իր պահանջը կամ առարկությունը:

1998 թ. ՔԴՕ-ի 48 հոդվածի 1-ին մասում ամրագրված կանոնի կիրառության պրակտիկան ցույց է տալիս, որ դատարանները հիմնականում հակված են այն բառացի մեկնաբանելուն: Դա գործնականում բավականին լուրջ դժվարություններ է ստեղծում հատկապես այն իրավիճակներում, երբ վարույթի մի կողմը վկայակոչում է որևէ փաստի առկայությունը, իսկ մյուսը՝ դրա բացակայությունը: Նման դեպքերում խիստ բարդանում է ոչ միայն ապացուցման բեռը բաշխելու, այլ նաև այն ճիշտ բաշխելու չափազանց կարևոր նախապայման հանդիսացող՝ ապացուցման ենթակա փաստը ճիշտ որոշելու, այն ճշգրիտ ձևակերպելու խնդիրը: Որոնվող փաստի սխալ ձևակերպումն առավելապես հանգեցնում է ապացուցման բեռի սխալ բաշխման: Պրակտիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն դեպքերում, երբ վարույթի մի կողմը վկայակոչում է որևէ փաստի առկայությունը, իսկ մյուսը՝ դրա բացակայությունը, դատարանները թույլ են տալիս երկու հնարավոր սխալներից մեկը. կա՛մ մի կողմի վրա դնում են փաստի առկայությունը, իսկ մյուս կողմի վրա՝ դրա բացակայությունն ապացուցելու պարտականություն, կա՛մ, ոչ հազվադեպ, փաստի բացակայությունը վկայակոչողին առաջարկում են այն ապացուցել:

Միննույն ժամանակ ակնհայտ է, որ 1998 թ. ՔԴՕ-ի 48 հոդվածի 1-ին մասի ձևակերպումը կարող է սխալ պատկերացում ստեղծել, թե կողմը

պարտավոր է ապացուցել բացառապես այն հանգամանքները, որոնք ինքն է վկայակոչել: Մինչդեռ, ինչպես հայտնի է, գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող հանգամանքների շրջանակը որոշելիս դատարանը ղեկավարվում է ոչ միայն կողմերի ներկայացրած պահանջներով և նրանց վկայակոչած հանգամանքներով, այլ նաև նյութական իրավունքի նորմի (նորմերի) բովանդակությամբ և անհրաժեշտության դեպքում կարող է ապացուցման առարկայի մեջ ներառել այնպիսի փաստական հանգամանքներ, որոնք կողմերը չեն վկայակոչել, բայց գործի լուծման համար ունեն էական նշանակություն: Հարց է ծագում, թե ով պետք է ապացուցի նման հանգամանքները: Օբյեկտիվ ճշմարտությունը բացահայտելու դատարանի պարտականության բացակայության և դատավարության մրցակցային ձևի պայմաններում կարելի է միանշանակ պնդել, որ դատարանի նախաձեռնությամբ ապացուցման առարկայի մեջ ներառված հանգամանքները ևս պետք է ապացուցեն կողմերը, ավելի ճիշտ՝ այն կողմը, որի պահանջը կամ առարկությունը հիմնավորում է իրավաբանական նշանակություն ունեցող տվյալ հանգամանքը: Նշվածը հաշվի առնելով՝ ժամանակին կարծիք ենք հայտնել, որ ճիշտ կլինե՞ր օրենսդրորեն նախատեսել, որ գործին մասնակցող յուրաքանչյուր անձ պետք է ապացուցի ոչ թե իր վկայակոչած, այլ իր պահանջների և առարկությունների հիմքում ընկած (կամ դրված) հանգամանքները: Ընդ որում կողմը պետք է ապացուցի ոչ թե իր վկայակոչած ցանկացած փաստ, այլ բացառապես այն փաստերը, որոնք կողմի իրավունքի պաշտպանության տեսանկյունից նրա համար ունեն իրավական նշանակություն, ապահովում են նրա պահանջի կամ առարկության հիմնավորվածությունը⁶:

Իրավաբանական գրականության մեջ կարծիք է արտահայտվել, որ ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը ձևակերպելիս նպատակահարմար է հաշվի առնել և օրենսդրորեն նախատեսել ապացուցման բեռը բաշխելու ոչ միայն սուբյեկտիվ, այլև օբյեկտիվ չափանիշները: Նման մոտեցումը դատարանին կօգնի թե՛ ապացուցման ենթակա փաստը ճշգրիտ ձևակերպելու, թե՛ այդ փաստի ապացուցման բեռը պատշաճ սուբյեկտի վրա դնելու հարցում⁷:

Սուբյեկտիվ չափանիշն այն է, թե կողմերից որի իրավական դիրքորոշումն է ամրապնդում տվյալ փաստը, ում պահանջի կամ առարկության հիմքում է այն ընկած: Ակնհայտ է, որ բազմաթիվ դեպքերում նշված չափանիշն ինքնին կարող է բավարար լինել համապատասխան փաստի ապացուցման բեռը պատշաճ սուբյեկտի վրա դնելու համար: Սակայն այն դեպքերում, երբ վարույթի մի կողմը վկայակոչում է որևէ փաստի առկայությունը, իսկ մյուսը՝ դրա բացակայությունը, այսինքն՝ մեկը վկա-

⁶ Տե՛ս **Ս. Գ. Մեդրյան**, Ապացուցումը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական դատավարությունում, Եր., 2012, էջ 103-104:

⁷ Տե՛ս **Баулин О. В.**, նշվ. աշխ., էջ 211:

յակոչում է դրական փաստ, իսկ մյուսը՝ բացասական, նշված չափանիշը թույլ չի տալիս որոշելու ապացուցման բեռը կրող սուբյեկտին: Հետևաբար դատական ապացուցման ընթացակարգը կլինի արդյունավետ միայն այն պարագայում, երբ կողմերից մեկի վրա դրվի փաստն ապացուցելու պարտականություն, իսկ մյուս կողմն ազատվի հակառակն ապացուցելու բեռից, քանի որ ապացուցման պարտականությունը ենթադրում է ոչ միայն փաստեր վկայակոչելու, դրանք հաստատող ապացույցներ ներկայացնելու, այլ նաև գործի լուծման համար էական նշանակություն ունեցող փաստը վիճելի մնալու դեպքում դրա անբարենպաստ հետևանքները կրելու անհրաժեշտություն: Հակառակ դեպքում, եթե, օրինակ, հայցվորը չկարողանա ապացուցել պարտքի առկայության, իսկ պատասխանողն էլ՝ դրա բացակայության փաստը, վարույթը կարող է մտնել փակուղի, քանի որ անհնար կլինի որոշել այն սուբյեկտին, որը պետք է կրի տվյալ իրավիճակի անբարենպաստ հետևանքները:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը չի կարող հենվել միայն սուբյեկտիվ չափանիշի վրա, այն պետք է ունենա նաև օբյեկտիվ հիմք⁸:

Խորհրդային հայտնի դատավարագետ Մ. Ա. Գուրվիչն իր հեղինակած «Դատական ակտեր» մենագրության մեջ բավականին համոզիչ հիմնավորում էր, որ ապացուցման բեռը բաշխելու նպատակներից ելնելով՝ կարևոր նշանակություն ունի փաստերի դասակարգումն իրավահիմնավորողների (правосновывающие) և իրավախոչընդոտողների (правопрепятствующим): Համապատասխանաբար՝ հեղինակն առաջարկում էր իրավահիմնավորող փաստերի ապացուցման բեռը դնել հայցվորի, իսկ իրավախոչընդոտող փաստերի ապացուցման բեռը պատասխանողի վրա:

Հայտնի է, որ միևնույն փաստը վեճի կողմերի համար կարող է ունենալ տարբեր նշանակություն: Մ. Ա. Գուրվիչի առաջարկած դասակարգումը կիրառական տեսանկյունից բավականին արդյունավետ կարող է լինել միայն այն դեպքում, երբ ապացուցման բեռը բաշխելիս հաշվի առնվի նաև այն, թե ինչ բնույթի գործ է քննվում դատարանում, և ինչպիսի նշանակություն ունի տվյալ փաստը պահանջ կամ առարկություն ներկայացնող կողմի համար, այսինքն՝ ունենան որոշակի **օբյեկտիվ չափանիշներ**:

Պետք է համաձայնվել Օ. Վ. Բաուլինի արտահայտած դիրքորոշմանը, որ ապացուցման բեռը բաշխելու ընդհանուր կանոնը հստակեցնելիս հարկ է հաշվի առնել նաև այնպիսի օբյեկտիվ չափանիշներ, ինչպիսիք են ապացուցման ենթակա փաստի բնույթը և ներկայացված հայցի դատավարական նպատակը (հայցի տեսակը)¹⁰:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 205:

⁹ Տե՛ս Գурвич М. А. Судебное решение. Теоретические проблемы. М., 1951, էջ 82-83:

¹⁰ Տե՛ս Баулин О. В., նշվ. աշխ., էջ 205:

Վճռող և դրական ճանաչողական հայցերով հայցվորի համար իրավահիմնավորող նշանակություն ունեն այն փաստերը, որոնց հետ օրենքը կապում է նրա որոշակի սուբյեկտիվ իրավունքի ծագումը (օրինակ գումարի բռնագանձման պահանջի դեպքում այդպիսի նշանակություն ունեն փոխառության գումարի տրամադրումը, պարտապանի կետանցը, վնաս պատճառելը, անհիմն հարստացումը, պայմանագիրը փոփոխելու պահանջի դեպքում՝ հանգամանքների էական փոփոխությունը, պայմանագիրը լուծելու պահանջի դեպքում՝ պատասխանողի կողմից պայմանագրի էական խախտումը և այլն): Նշված հայցատեսակների պարագայում հայցվորի համար իրավախոչընդոտող նշանակություն ունեն այն հանգամանքները, որոնք բացառում են հայցվորի պահանջը բավարարելու հնարավորությունը, հանգեցնում են հայցվորի սուբյեկտիվ իրավունքի դադարման (օրինակ՝ փոխառության գումարի վերադարձը, վնասը հայցվորի մեղքով պատճառված լինելը, պայմանագրի էական խախտումն անհաղթահարելի ուժի ազդեցությամբ և այլն):

Այն դեպքերում, երբ հայցվորը պահանջում է ճանաչել իր որոշակի սուբյեկտիվ իրավունքի առկայությունը և պարտավորեցնել պատասխանողին իր օգտին կատարելու որոշակի գործողություններ կամ ձեռնպահ մնալու որոշակի գործողություններ կատարելուց (*վճռող հայց*), նա պետք է կրի այդ իրավունքի առկայությունն ու ծավալն ապացուցելու բեռը, այսինքն՝ նա է պարտավոր վկայակոչել և ապացուցել իրավահիմնավորող փաստեր: Միևնույն ժամանակ, նա պարտավոր չէ ապացուցել իրավախոչընդոտող փաստերի բացակայությունը: Վերջիններս վկայակոչելու և դրանց առկայությունն ապացուցելու բեռը պետք է կրի պատասխանողը, որը, իր հերթին, պարտավոր չէ ապացուցել հայցվորի համար իրավահիմնավորող նշանակություն ունեցող փաստերի բացակայությունը:

Շարադրվածն ամբողջությամբ վերաբերելի է նաև այն դեպքերին, երբ հայցվորը պահանջում է ճանաչել իր և պատասխանողի միջև որոշակի իրավահարաբերության առկայությունը, վիճելի գույքի կամ պատասխանողի նկատմամբ իր որոշակի սուբյեկտիվ իրավունքը (*դրական ճանաչողական հայց*):

Բացասական ճանաչողական հայցերով իրավահիմնավորող պետք է համարել այն փաստերը, որոնց հետ օրենքը կապում է պատասխանողի իրավունքի ծագումը, իսկ իրավախոչընդոտող այն փաստերը, որոնք հանգեցնում են այդ իրավունքի դադարման: Այս հայցատեսակի քննության ժամանակ իրավախոչընդոտող փաստերի ապացուցման բեռը պետք է կրի հայցվորը, որը պահանջում է ճանաչել իր և պատասխանողի միջև որոշակի իրավահարաբերության բացակայությունը: Ինչ վերաբերում է պատասխանողին, ապա վերջինս նման գործերով կրում է իրավահիմնավորող փաստեր վկայակոչելու և ապացու-

ցելու պարտականություն՝ չկրելով հայցի հիմքում ընկած իրավախոչընդոտող փաստերի բացակայությունը ապացուցելու բեռ:

Շարադրվածի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը բանաձևելիս չափազանց կարևոր է հաշվի առնել այն, որ **կողմը չի կրում այն փաստի բացակայությունն ապացուցելու պարտականություն, որը, նյութական օրենսդրության համաձայն, իր համար ունի իրավախոչընդոտող (իրավադադարեցնող) նշանակություն:**

Վեճերի լուծման մրցակցային ընթացակարգի էությունից ու ընդհանուր տրամաբանությունից բխում է, որ հայցվորի պահանջը բացառող հանգամանքներ պետք է վկայակոչի այն անձը, որն առարկում է ներկայացված հայցի դեմ՝ կրելով դրանք ապացուցելու պարտականությունը: Պատասխանողը նույն կերպ պարտավոր չէ ապացուցել հայցվորի համար իրավաստեղծ նշանակություն ունեցող փաստերի բացակայությունը. հայցվորն է կրում նման փաստերի ապացուցման բեռը:

Շարադրվածից բխում է, որ ապացուցման պարտականություն կրող սուբյեկտներին որոշելիս հարկ է ուշադրություն դարձնել գործին մասնակցող անձի կողմից վկայակոչվող փաստերի բնույթին և իրավական նշանակությանը:

Եթե դրանք ունեն իրավաստեղծ, իրավափոփոխիչ կամ իրավադադարեցնող իրավաբանական փաստի բնույթ և վկայակոչվում են իրավունք կամ պարտականություն առաջացնելու, փոփոխելու կամ դադարեցնելու նպատակով (օրինակ՝ պարտքի առկայությունը՝ գումարի բռնագանձման պահանջի իրավունքի ծագումը հիմնավորելու համար, կամ հանգամանքների էական փոփոխությունը՝ կնքված պայմանագիրը փոփոխելու համար, կամ գործարքը կնքելիս կիրառված բռնությունը՝ դրա անվավերությունը հիմնավորելու համար), ապա դրանք ապացուցելու պարտականությունը պետք է դրվի փաստը վկայակոչողի վրա: Իսկ եթե վկայակոչվող հանգամանքը չունի տվյալ կողմի համար իրավաստեղծ, իրավափոփոխիչ կամ իրավադադարեցնող իրավաբանական փաստի նշանակություն (օրինակ՝ «պայմանագիրը փոփոխելու համար հիմք հանդիսացող հանգամանքների էական փոփոխություն չկա», «ոչ պատշաճ կատարում չի եղել», «կետանց չի եղել»), այն վկայակոչող կողմը տվյալ փաստը հաստատելու պարտականություն չունի:

Այլ մոտեցման պարագայում ստիպված պետք է լինենք ընդունել այն անընդունելի միտքը, որ, օրինակ, կապալի պայմանագրով նախատեսված վճարումը բռնագանձելու վերաբերյալ պահանջի քննության ժամանակ կապալառուն պետք է ապացուցի, որ՝ 1) *առկա չէ* կապալի պայմանագրի այնպիսի խախտում, որը վատթարացրել է դրա արդյունքը, կամ *առկա չէ* այլ թերություն, որն այն դարձրել է պայմանա-

գրով նախատեսված օգտագործման կամ սովորական օգտագործման համար ոչ պիտանի, 2) *առկա թերությունները էական և չվերացվող չեն*: Անկասկած, նման մոտեցումն ընդունելի չէ, քանի որ ոչնչով չհիմնավորված և անհամաչափ բեռ է դնում կապալառուի վրա, նրան դնում է իր հակառակորդի (կոնտրագենտի) նկատմամբ էականորեն նվազ բարենպաստ վիճակում: Կատարված աշխատանքի դիմաց պայմանագրով նախատեսված վճարումը բռնագանձելու վերաբերյալ պահանջ քննելիս կապալառուի (հայցվորի) վրա չի կարող դրվել այնպիսի փաստերի բացակայությունն ապացուցելու պարտականություն, որոնք, նյութական օրենսդրության համաձայն, իր համար ունեն իրավախոչընդոտող (իրավադադարեցնող) նշանակություն (որոնք իր հայցի հիմքում ընկած չեն), որոնց հաստատման պարագայում ներկայացված պահանջը կարող է մերժվել կամ բավարարվել մասամբ:

Կրկնենք՝ մրցակցային ընթացակարգի (կարևոր չէ՝ այն դատական է, արբիտրաժային, թե այլ) էությունից ու ընդհանուր տրամաբանությունից բխում է, որ հայցվորի պահանջը բացառող հանգամանքներ **պետք է վկայակոչի պատասխանողը**՝ այն անձը, որն առարկում է ներկայացված հայցի դեմ՝ կրելով դրանք ապացուցելու պարտականությունը և չապացուցելու բոլոր հնարավոր անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը:

Ուշագրավ է, որ քննարկվող հարցի վերաբերյալ դեռևս 2011 թ. մեր կողմից արտահայտված տեսակետն¹¹ իր հաստատումն է գտել ՀՀ վճռաբեկ դատարանի 22.04.2016 թ. որոշման մեջ, որում մասնավորապես նշվել է. «Ապացուցման բեռի բաշխման ընդհանուր կանոնի հիմքում դրված բանաձևի բացահայտման և յուրաքանչյուր քաղաքացիական գործով նշված բանաձևի կոնկրետացման նպատակով անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել գործին մասնակցող անձի կողմից վկայակոչվող փաստերի բնույթին և իրավաբանական նշանակությամբ: Այսպես, գործին մասնակցող անձը պետք է ապացուցի ոչ թե իր կողմից վկայակոչված բոլոր հանգամանքները, այլ իր համար իրավաստեղծ, իրավափոփոխիչ կամ իրավադադարեցնող նշանակություն ունեցող իրավաբանական փաստերը և դրանց հաստատմանն ուղղված ապացուցողական փաստերը»¹²:

Ամփոփելով շարադրվածը՝ հարկ ենք համարում ևս մեկ անգամ ընդգծել, որ որպես ապացուցման բեռը բաշխելու օբյեկտիվ չափանիշներ պետք է դիտարկվեն ապացուցման ենթակա փաստի բնույթը և քննության առարկա հանդիսացող հայցի տեսակը:

Միևնույն ժամանակ հարկ է արձանագրել, որ քննարկված սուբ-

¹¹ Տե՛ս **Ս. Գ. Մեղրյան**, Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու հիմնախնդիրը ՀՀ քաղաքացիական դատավարությունում, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», Եր. 2011, թիվ 136.3, էջ 66:

¹² ՀՀ վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԱՔԴ/1096/02/13 քաղաքացիական գործով 22.04.2016 թ. որոշումը:

յեկտիվ և օբյեկտիվ չափանիշներն ապացուցման բեռը բաշխելու ընդհանուր կանոնի օրենսդրական ձևակերպման մեջ արտացոլելն իրավական տեխնիկայի տեսանկյունից որոշակի դժվարությունների հետ է կապված, քանի որ անխուսափելիորեն առաջացնում է դատավարագիտության մեջ բանավիճային բովանդակություն ունեցող եզրույթներ (իրավահիմնավորող, իրավախոչընդոտող փաստ, վճռող, ճանաչողական հայց, դրական, բացասական հայց և այլն) ներմուծելու անհրաժեշտություն, ինչը հակասում է իրավական որոշակիության սկզբունքին և էլ ավելի կարող է բարդացնել նորմի կիրառությունը: Այդ իսկ պատճառով առավել նպատակահարմար է համարվել ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը որոշակիացնել մի շարք նորմերում: Մասնավորապես՝ Օրենսգրքի 64 հոդվածում նախատեսվել են հետևյալ դրույթները.

1) «Գործին մասնակցող անձի պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված փաստը ժխտող անձի վրա չի կարող դրվել այդ փաստի բացակայությունն ապացուցելու պարտականություն» (մաս 2),

2) «Պարտավորության բովանդակությունը կազմող գործողությունը կատարված լինելու փաստն ապացուցելու պարտականությունը կրում է պարտապանը: Պարտավորությունը ոչ պատշաճ կատարված լինելու փաստը պետք է ապացուցի այդ փաստը վկայակոչող գործին մասնակցող անձը» (մաս 3):

«Չի ապացուցում նա, ով ժխտում է» կանոնն ապացուցման բեռը բաշխելու ընդհանուր կանոնի անկյունաքարերից մեկն է: Կանոնի կարգավորիչ նշանակությունը այն է, որ բացառում է հակառակ կողմի վկայակոչած փաստի բացակայությունն ապացուցելու պարտականությունը:

Անձը կարող է առարկել պահանջի կամ մյուս կողմի ներկայացրած առարկության դեմ ինչպես դրա հիմքում դրված հանգամանքները պարզապես ժխտելով (պարզ, իրավաբանական կամ ապացուցողական փաստերով չհիմնավորված առարկություն), այնպես էլ որոշակի հանգամանքներ վկայակոչելով (որակյալ կամ իրավաբանական կամ ապացուցողական փաստերով հիմնավորված առարկություն): Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնից բխում է, որ անձը պետք է ապացուցի այն հանգամանքները, որոնց վրա հիմնվում են նրա առարկությունները: Հետևաբար, այն դեպքերում, երբ գործին մասնակցող անձն առարկում է պահանջի կամ մյուս կողմի ներկայացրած առարկության հիմքում դրված փաստերի դեմ՝ պարզապես դրանք ժխտելով, առանց իրավաբանական կամ ապացուցողական այլ փաստեր վկայակոչելու, նրա վրա չի կարող դրվել տվյալ փաստի բացակայությունն ապացուցելու պարտականություն:

Ապացուցման են ենթակա նյութաիրավական նշանակություն ունեցող այն հանգամանքները, որոնք ընկած են կողմերի պահանջների և

առարկությունների հիմքում, նրանց համար ունեն իրավահիմնավորող կամ իրավախոչընդոտող նշանակություն (կախված հայցատեսակից): Մինչդեռ հասարակ ժխտումը չի պարունակում նյութաիրավական նշանակություն ունեցող փաստ¹³: Եթե կողմը հենվում է մյուս կողմի վկայակոչած ու չապացուցված փաստի բացակայության վրա, դա ևս փաստի վկայակոչում է (օրինակ՝ «երաշխավորության պայմանագիր չի կնքվել», «պայմանագիրը փոփոխելու համար հիմք հանդիսացող հանգամանքների էական փոփոխություն չկա», «ոչ պատշաճ կատարում չի եղել», «կետանց չի եղել»), սակայն հարկ է նկատել, որ այն իրավաբանական փաստ համարվել չի կարող, իրավաբանական փաստի բացակայության հետ օրենքը որևէ իրավական հետևանք չի կապում, այն չի դիտարկում որպես քաղաքացիական սուբյեկտիվ իրավունքների և պարտականությունների ծագման հիմք (տես՝ ՀՀ քաղ. օր. 10 հոդվ.): Հետևաբար, վկայակոչված փաստի բացակայության վրա հենվող կողմը տվյալ փաստը հաստատելու պարտականություն ունենալ չի կարող: Ոչ թե «պաշտպանվողը» (օրինակ՝ ենթադրյալ երաշխավորը) պետք է ապացուցի հայցի հիմքում դրված փաստի (երաշխավորության պայմանագիրը կնքելու) բացակայությունը, այլ «հարձակվողը» (հայցվոր պարտատերը) պետք է ապացուցի համապատասխան իրավահարաբերության ծագման հիմք հանդիսացող փաստը:

Կարծում ենք՝ Օրենսգրքի 64 հոդվածի 2-րդ մասում ձևակերպված կանոնը գործնականում կբացառի այն ոչ հազվադեպ իրավիճակները, երբ դատարանը հայցի/առարկության հիմքում ընկած փաստը ապացուցելու բեռը դնում է հայցվորի վրա՝ մյուս կողմի՝ ժխտողի վրա դնելով հակառակն ապացուցելու բեռ:

Օրենսգրքի 64 հոդվածի 2-րդ մասում ձևակերպված կանոնները ևս ուղղված են ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնի որոշակիացմանը:

Պետք է նշել, որ ՀՀ վճռաբեկ դատարանը իր մի շարք որոշումներում¹⁴ անդրադառնալով ապացուցման բեռը բաշխելու ընդհանուր կանոնի մեկնաբանությանը, ՀՀ քաղ. օր. 347, 424, 880 հոդվածների համակարգային վերլուծության հիման վրա, իրավական դիրքորոշում է հայտնել առ այն, որ եթե գումարի բռնագանձման վերաբերյալ հայցի հիմքը ստանձնած դրամական պարտավորությունը պարտապանի կողմից չկատարել է, ապա գործում է նման պարտավորությունը պարտապանի կողմից կատարված չլինելու կանխավարկածը, քանի դեռ հակառակը չի ապացուցվել, ուստի պայմանագրով ստանձնած դրամական պար-

¹³ Տե՛ս Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты, М., 2008, էջ 395-396:

¹⁴ Տե՛ս ՀՀ վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԿԴ/0020/08 քաղաքացիական գործով 04.12.2009 թ., թիվ ԱՎԴ/0412/02/13 քաղաքացիական գործով 28.11.2014 թ., թիվ ԵԱԲԴ/0704/02/11 քաղաքացիական գործով 08.05.2014 թ. որոշումները:

տավորությունը լրիվ ծավալով կատարելու փաստն ապացուցելու բեռը, հետևաբար նաև՝ դրա կատարումը հիմնավորող ապացույցներ ներկայացնելու պարտականությունը կրում է պարտապանը:

Այլ կերպ ասած՝ Վճռաբեկ դատարանը ձևավորել է ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնից ածանցվող կանոն (մասնավորեցում), ըստ որի՝ դրամական պարտավորությունը կատարելու, կատարմամբ այն դադարեցնելու, այսինքն՝ ներկայացված պահանջը բացառող փաստը պետք է վկայակոչի և համապատասխանաբար ապացուցի վճարելու պարտականություն կրող անձը, որի համար տվյալ փաստն ունի պարտավորությունը դադարեցնող նշանակություն: Հետևաբար, եթե պարտապանը չի ապացուցել կատարումը, այսինքն՝ չի ներկայացրել իր դրամական պարտավորությունը կատարելու փաստը հավաստող վերաբերելի, թույլատրելի և բավարար ապացույցներ, վճարումը կատարելու փաստը պետք է համարել չհաստատված:

Ընդ որում՝ հարկ է հատուկ ուշադրություն դարձնել հետևյալ հանգամանքի վրա:

Վճռաբեկ դատարանի մեկնաբանությունները վերաբերում են բացառապես վճարային պարտավորությունը կատարելու փաստի ապացուցման պարտականությանը: Հետևաբար, նշված որոշումներում տեղ գտած դիրքորոշումը կիրառելի չէ այլ գործերով: Ընդ որում՝ Վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշումներում խոսքը կրկին դրամական պարտավորությունը «չկատարելու», այլ ոչ թե «ոչ պատշաճ կատարելու» մասին է: Վճարային պարտականության ոչ պատշաճ կատարումը (կետանցով, պարտավորությամբ չնախատեսված արժույթով, չնախատեսված հաշվարկի ձևով կամ եղանակով և այլն), ինչպես և ցանկացած այլ պարտավորության ոչ պատշաճ կատարումը պետք է ապացուցի այն վկայակոչող կողմը:

Միևնույն ժամանակ ակնհայտ է, որ «խաղի» ընդհանուր կանոններ սահմանելու նկատառումներից ելնելով՝ ապացուցման բեռը բաշխելու ընդհանուր կանոնի կոնկրետացում պետք է կատարվի բոլոր պարտավորական բնույթի հարաբերություններից բխող վեճերի համար:

Հաշվի առնելով ապացուցման բեռը բաշխելու սուբյեկտիվ և օբյեկտիվ չափանիշների մասին վերը շարադրվածը, ինչպես նաև հարցի վերաբերյալ Վճռաբեկ դատարանի արտահայտած իրավական դիրքորոշումները՝ քննարկվող դրույթը ձևակերպելիս Օրենսգրքի նախագծի վրա աշխատող փորձագիտական խումբը հիմնվել է հետևյալի վրա:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի 408 հոդվածը սահմանազատում է պարտավորության խախտման երկու եղանակ՝

1. պարտավորությունը չկատարելը, այն է՝ պարտավորության առարկա հանդիսացող գործողությունների կատարմանն ընդհանրապես ձեռնամուխ չլինելը,

2. պարտավորությունը անպատշաճ (կետանցով, թերություններով կամ պարտավորության բովանդակությամբ որոշվող այլ պայմանների խախտմամբ) կատարելը:

Պարտավորությունը, դրա բաղադրատարրերից յուրաքանչյուրը կատարելու փաստն ապացուցելու բեռը, անկասկած, պետք է կրի այն կատարելու պարտականություն ստանձնած անձը (մատակարարը, կապալառուն, ծառայություն մատուցողը), քանի որ կատարվածի դիմաց գոյացած պարտքի բռնագանձման պահանջ ներկայացնելիս նա է վկայակոչում պայմանագրի առարկա հանդիսացող գործողություններն իր կողմից կատարված լինելու փաստը և դրա համար հատուցում ստանալու իր իրավունքի ծագումը: Հենց դա հաշվի առնելով էլ Վճռաբեկ դատարանն իր որոշումներում արձանագրել է, որ աշխատանքը/ծառայությունը լրիվ ծավալով կատարված/մատուցված լինելու հանգամանքի ապացուցման բեռն ամբողջությամբ կրում է կապալառուն/կատարողը¹⁵:

Ինչ վերաբերում է պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունը պարտապանի ոչ պատշաճ կատարելուն (կետանցով, թերություններով կամ պարտավորության բովանդակությամբ որոշվող այլ պայմանների խախտմամբ), ապա նշենք հետևյալը:

Ինչպես փորձեցինք ցույց տալ, պայմանագրով նախատեսված վճարումը բռնագանձելու վերաբերյալ պահանջ քննելիս, օրինակ, կապալառուի կամ ծառայություններ մատուցողի վրա չի կարող դրվել այնպիսի փաստերի բացակայությունն ապացուցելու պարտականություն, որոնք, նյութական օրենսդրության համաձայն, իր համար ունեն իրավախոչընդոտող (իրավադարեցնող) նշանակություն, որոնց հաստատման պարագայում ներկայացված պահանջը կարող է մերժվել կամ բավարարվել մասամբ: Հայցվորի պահանջը բացառող հանգամանքներ պետք է վկայակոչի պատասխանողը՝ այն անձը, ով առարկում է ներկայացված հայցի դեմ՝ կրելով դրանք ապացուցելու պարտականությունը և չապացուցելու բոլոր հնարավոր անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը:

Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնի ուժով կատարված աշխատանքի արդյունքների և/կամ մատուցված ծառայությունների որակին ներկայացվող պահանջները ենթադրաբար խախտելու, ինչպես նաև կատարման կետանց թույլ տալու փաստերը պետք է ապացուցի պատասխանողը (պատվիրատուն), քանի որ նա է այդ փաստերը դնում (պետք է դնի) իր առարկության հիմքում, չընդունելով պահանջը՝ վկայակոչում է (պետք է վկայակոչի) փաստեր, որոնք բացառում են այն լրիվ կամ մասնակիորեն բավարարելու հնարավորությունը:

¹⁵ Տե՛ս ՀՀ վճռաբեկ դատարանի թիվ 3-299(ՏԴ) քաղաքացիական գործով 01.06.2007 թ., թիվ ԵՇԴ/0681/02/08 քաղաքացիական գործով 13.02.2009 թ. որոշումները:

Ուշագրավ է, որ, օրինակ, Քաղ. օր. 709 հոդվածի 1-ին մասում աշխատանքը ոչ պատշաճ և պայմանավորված ժամկետում չկատարելը դիտվում է որպես պայմանավորված գինը կապալառուին վճարելու պարտականությունը բացառող պայմաններ: Դրա հետ մեկտեղ՝ աշխատանքների կատարման/ծառայությունների մատուցման պայմանագրից բխող հարաբերությունները կարգավորող նորմերի տրամաբանությունից բխում է այն, որ պատվիրատուն է կրում կատարված աշխատանքի/մատուցված ծառայություններում թերություններ հայտնաբերելու և դրանք վկայակոչելու բեռը. աշխատանքի արդյունքը հանձնող կապալառուն չպետք է ապացուցի, որ այն համապատասխանում է պայմանագրով սահմանված պահանջներին: Ընդհակառակը, պատվիրատուի վրա է դրված կատարված աշխատանքը (դրա արդյունքը) գնելու, աշխատանքի արդյունքը վատթարացնող շեղումներ կամ աշխատանքում այլ թերություններ հայտնաբերելու դեպքում այդ մասին սահմանված ժամկետում հայտարարելու պարտականություն: Սահմանված ժամկետում չհայտարարելու պարագայում, բնականաբար, նա գրկվում է դրանք վկայակոչելու իրավունքից (ՀՀ քաղ. օր. 718 հոդվ.):

Հետևում է, որ աշխատանքների կատարման/ծառայությունների մատուցման պայմանագրով պատվիրատուն է կրում կատարված աշխատանքների/մատուցված ծառայությունների համար պայմանավորված գինը կապալառուին վճարելու պարտականությունը բացառող հանգամանքները (ոչ պատշաճ կատարումը, կետանցը, որի հետևանքով կատարումը պարտատիրոջ համար կորցրել է իր հետաքրքրությունը, և այլն) վկայակոչելու և դրանք ապացուցելու բեռը: Չէ՞ որ պայմանագրի ոչ պատշաճ կատարման փաստը իրավաբանական նշանակություն ունի հենց նրա համար. այն դադարեցնում է (բացառում է) կատարված աշխատանքի/մատուցված ծառայության դիմաց վճարելու պարտականությունը:

Այլ բան է, եթե պատվիրատուի վկայակոչած կետանցի կամ արդյունքի ոչ պատշաճ լինելու կապակցությամբ կապալառուն առարկի՝ վկայակոչելով պատվիրատուի կողմից իր պարտականությունների ոչ պատշաճ կատարումը, որը հանգեցրել է կապալառուի պարտականությունների ոչ պատշաճ կատարման, օրինակ այն, որ պարտավորությունը ժամանակին չի կատարել պարտատիրոջ (պատվիրատուի) կետանցի հետևանքով, կամ թերությունների հետ կապված պահանջը ներկայացվել է սահմանված ժամկետների խախտմամբ: Նման դեպքերում պատվիրատուի առարկության դեմ ներկայացված առարկության հիմքում դրված փաստերի ապացուցման բեռը կկրի այդ փաստերը վկայակոչող կապալառուն, որի վրա է դրված նման փաստեր վկայակոչելու ծանրությունը:

Ուշագրավ է, որ հարցի վերաբերյալ Վճռաբեկ դատարանի ընդ-

հանուր մոտեցումը հստակեցվում է վերը հիշատակված որոշումներին ժամանակագրական առումով հաջորդող մեկ այլ որոշման շրջանակներում, որում դատարանն անդրադարձել է մատակարարման պարտավորության ոչ պատշաճ կատարման փաստն ապացուցելու պարտականության բաշխման հարցին¹⁶: Մասնավորապես, Վճռաբեկ դատարանն արձանագրել է, որ «մատակարարված ապրանքի անորակ լինելու փաստի ապացուցման պարտականությունը կրում է գնորդը, այսինքն՝ այն կողմը, որի վրա օրենքով դրված է ընդունված ապրանքի որակի ստուգման և մատակարարին հայտնաբերված թերությունների մասին անհապաղ գրավոր տեղեկացնելու պարտականության կատարումը»: Հաշվի առնելով մատակարարման, կապալի, ծառայությունների մատուցման պայմանագրերով փոխանցվող «արժեքների» ընդունման, դրանցում առկա թերությունների հետ կապված կարգավորումների խիստ նմանությունը, կարծում ենք, որ Վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշումը կարող է ընդհանրացվել:

Նշվածը թույլ է տվել Օրենսգրքի 64 հոդվածի 3-րդ մասով նախատեսել կարգավորում, ըստ որի՝ եթե կողմն իր պահանջի կամ առարկության հիմքում դնում է պարտապանի կողմից իր պարտավորությունը ոչ պատշաճ կատարելու փաստը (անորակ, ժամկետանց, էական կամ ոչ էական թերություններ պարունակող և այլն), ինքն էլ պարտավոր է ապացուցել տվյալ հանգամանքի առկայությունը և կրում է չապացուցելու անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ կարելի է արձանագրել, որ ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնի հիմքում դրված է հետևյալ հայեցակարգային մոտեցումը.

- ապացուցման պարտականություն կրող սուբյեկտներին որոշելիս հարկ է ուշադրություն դարձնել պահանջի/առարկության հիմքում դրված փաստերի բնույթին և իրավական նշանակությանը.

- վեճը լուծող մարմնին դիմող անձը պետք է ապացուցի իր պահանջների հիմքում դրված և գործի լուծման համար նշանակություն ունեցող փաստերը, քանի որ նա է պնդում այդ փաստերի գոյությունը, և այդ փաստերի հետ են նյութական իրավունքի նորմերը կապում որոշակի պահանջներ ներկայացնելու և վեճը լուծող մարմնի կողմից դրանք բավարարելու հնարավորությունը,

- եթե պատասխանողը չի ընդունում պահանջը և հենվում է որոշակի իրավաբանական նշանակություն ունեցող փաստերի վրա, ապա նա պարտավոր է ապացուցել իր առարկությունների հիմքում ընկած փաստերը, այն փաստերը, որոնք բացառում են ներկայացված պահանջը բավարարելու հնարավորությունը,

- գործին մասնակցող անձի պահանջների և առարկությունների

¹⁶ Տե՛ս ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի թիվ ԵԷԴ/1452/02/09 քաղաքացիական գործով 04.03.2011 թ. որոշումը:

հիմքում դրված փաստը ժխտող անձի վրա չի կարող դրվել այդ փաստի բացակայությունն ապացուցելու պարտականություն:

Բանալի բառեր – ապացուցում, ապացուցման բեռ, ապացուցելու պարտականություն, իրավահիմնավորող փաստեր, իրավախոչընդոտող փաստեր, հասարակ ժխտում, պարտավորությունը կատարելու փաստի ապացուցում, պարտավորության ոչ պատշաճ կատարման փաստի ապացուցում

СЕРГЕЙ МЕГРЯН – *Общее правило распределения обязанности доказывания в новом Гражданском процессуальном кодексе РА.* – При подготовке гражданского дела к судебному разбирательству перед судом стоит важная задача правильно распределить обязанности доказывания между участниками дела. Проблема распределения этих обязанностей – одна из наиболее дискутируемых в науке. В связи с принятием нового ГПК РА правила о распределении бремени доказывания требуют научного обоснования.

В статье проанализировано значение, цель и содержание общего правила о распределении обязанности доказывания в гражданском процессе, а также выработаны некоторые научно-практические рекомендации по надлежащему применению соответствующих норм нового ГПК. Сделан вывод, что сформулированное в нём общее правило о распределении бремени доказывания вполне логично, поскольку основано на необходимости «справедливого баланса».

Ключевые слова: *бремя доказывания, правоосновывающие факты, правопрепятствующие факты, простое отрицание*

SERGEY MEGHRYAN – *The General Rule for Distributing the Burden of Proof in the New Civil Procedure Code of the RA.* – The correct distribution of the burden of proof among the parties involved in litigation is one of the most important challenges for the court while preparing the civil case for a lawsuit. The challenge on how to distribute the burden of proof in regard to civil cases is one of the issues being widely discussed in Civil Procedure law. The rules regarding the burden of proof laid down in the newly adopted Civil Procedure Code of the Republic of Armenia currently require scientific re-evaluations and justification.

This article is set to analyze the procedural meaning and aim, as well as the content of the general rule for distribution of burden of proof in civil procedure and it goes on to elaborate some theoretical-practical recommendations towards proper implementation of the rules in question envisaged in the new Civil Procedure Code.

According to the Author, the way how the general rule for distribution of the burden of proof is formulated in the new Civil Procedure Code is entirely logical and natural, as it is based on the necessity to provide ‘fair balance’ between the parties involved in litigation.

Key words: *Substantiation, burden of proof, duty of proof, facts substantiating the rights, facts substantiating the rights, facts hindering the rights, ordinary rejection, proving the fact regarding performance of duties, proving the fact regarding improper performance of duties*

**ԳԱՂՏՆԻ ԵՂԱՆԱԿՈՎ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ,
ՉԱՅՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՏԵՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՈՐՊԵՍ
ԱՊԱՑՈՒՅՑ ՕԳՏԱԳՈՐԾԵԼՈՒ ԹՈՒՅԼԱՏՐԵԼԻՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

ՎԱՀԱԳՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի¹ 57 հոդվածի համաձայն՝ ապացույց է այն փաստական տվյալը, որի հետազոտման և գնահատման հիման վրա դատարանը պարզում է գործին մասնակցող անձանց պահանջների և առարկությունների հիմքում դրված, ինչպես նաև գործի կամ հարցի լուծման համար նշանակություն ունեցող այլ փաստերի առկայությունը կամ բացակայությունը:

Ի տարբերություն ՀՀ քաղաքացիական դատավարության նախկին օրենսգրքի², Օրենսգիրքն առավել մանրամասն է կարգավորում քաղաքացիական գործերի քննության ընթացքում լուսանկարները, ձայնագրությունները և տեսագրությունները որպես ապացույց ներկայացնելու, դրանց հետազոտման և թույլատրելիության գնահատման հետ կապված հարցերը:

Այսպես, նախկինում գործող ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի 56 հոդվածը սահմանում էր, որ լուսանկարները, ձայնագրությունները և տեսագրությունները համարվում են իրեղեն ապացույցներ: Մինչդեռ Օրենսգրքի 67 հոդվածի 1-ին մասը հստակ սահմանում է, որ լուսանկարները, ձայնագրություններն ու տեսագրությունները ապացույցների ինքնուրույն տեսակ են: Նման մոտեցումն արդարացված է՝ հաշվի առնելով դրանց յուրահատկությունը և առանձնահատկությունները:

Ի տարբերություն նախկինում գործող ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգրքի՝ նոր Օրենսգիրքը սահմանում է գաղտնի եղանակով կատարված լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների թույլատրելիության հատուկ կանոն: Օրենսգրքի 83 հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն, եթե անձի լուսանկարումը կամ նրա ձայնագրումը կամ տեսագրումն իրականացվել է առանց այդ անձի համաձայնության կամ իմացության, ապա ապացույցը թույլատրելի է

¹ Այսուհետ նաև՝ Օրենսգիրք:

² Ընդունվել է 17.06.1998 թ., ուժի մեջ է մտել 01.01.1999 թ. (տե՛ս ՀՀՊՏ 1998/20(53), 09.09.1998 թ.):

միայն այն դեպքում, եթե օրենքը դա չի արգելում: Այս կարգավորումը համահունչ է ՀՀ Սահմանադրության³ 39 հոդվածով ամրագրված «մարդու ազատ գործելու իրավունքին», այն է՝ մարդն ազատ է անելու այն ամենը, ինչը չի խախտում այլոց իրավունքները և չի հակասում Սահմանադրությանը և օրենքներին:

Բացի այդ, Օրենսգրքի 59 հոդվածի 2-րդ մասը սահմանում է ապացույցների թույլատրելիության ընդհանուր կանոն, որը կիրառելի է նաև գաղտնի եղանակով կատարված լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների նկատմամբ: Ըստ նշված իրավանորմի՝ հիմնական իրավունքների խախտմամբ ձեռք բերված կամ արդար դատաքննության իրավունքը խաթարող ապացույցի օգտագործումն արգելվում է:

Հետևաբար, գաղտնի եղանակով կատարված որոշակի լուսանկարի, ձայնագրության և տեսագրության թույլատրելիությունը պարզելու համար անհրաժեշտ է պատասխանել հետևյալ հարցերին.

1) արդյո՞ք տվյալ պահին և տվյալ իրավիճակում օրենքն ուղղակիորեն արգելում էր գաղտնի եղանակով լուսանկարի, ձայնագրության կամ տեսագրության կատարումը,

2) արդյո՞ք գաղտնի եղանակով լուսանկարի, ձայնագրության կամ տեսագրության կատարումը խախտում էր անձի արդար դատաքննության իրավունքը,

3) արդյո՞ք գաղտնի եղանակով լուսանկարի, ձայնագրության կամ տեսագրության կատարումը խախտում էր անձի հիմնական իրավունքներից որևէ մեկը: Առաջին հարցի կապակցությամբ պետք է նշել, որ, օրինակ, «Զանգվածային լրատվության մասին» ՀՀ օրենքի 7 հոդվածի 2-րդ կետը սահմանում է գաղտնի եղանակով արված տեսագրության տարածումն արգելելու մասնավոր դեպք: **«Արգելվում է տեսաձայնագրմամբ ստացված տեղեկատվության տարածումը (մեր կարծիքով, այդ տեսագրությունը դատավարության ընթացքում որպես ապացույց օգտագործելը նույնպես «տարածում» է), եթե դա ստացվել է առանց տեսաձայնագրման կատարման մասին անձին զգուշացնելու, և անձն ակնկալել է, որ գտնվում է տեսաձայնագրումը կատարողի տեսադաշտից դուրս, լսելի չէ նրա համար և դրա համար ձեռնարկել է բավարար միջոցներ, բացառությամբ, երբ տեսաձայնագրումը կատարած անձի տեսադաշտից դուրս լինելու կամ նրա համար լսելի չլինելու համար ձեռնարկված միջոցներն ակնհայտորեն անբավարար են եղել»:** Սակայն անգամ այս արգելքը բացարձակ չէ. նույն իրավանորմը սահմանում է նաև, որ այդպիսի տեսաձայնագրմամբ ստացված տեղեկատվության տարածումը թույլատրվում է, եթե դա անհրաժեշտ է հանրային շահերի պաշտպանության համար:

³ Ընդունվել է 06.12.2015 թ., ուժի մեջ է մտել 22.12.2015, (տե՛ս ՀՀՊՏ 2015.12.21 հատուկ թողարկում, հոդ. 1118):

Բիարկե չպետք է մոռանալ նաև, որ «Զանգվածային լրատվության մասին» ՀՀ օրենքի 1 հոդվածը հստակ սահմանում է, որ օրենքը կարգավորում է **զանգվածային լրատվության իրականացման հետ կապված հարաբերությունները**: Վերը նշված իրավանորմը և արգելքը վերաբերում են միայն զանգվածային լրատվության միջոցներին:

Երկրորդ հարցի կապակցությամբ պետք է նշել, որ գաղտնի եղանակով լուսանկարի, ձայնագրության կամ տեսագրության կատարումը չի խախտում անձի արդար դատաքննության իրավունքը⁴:

Երրորդ հարցադրման կապակցությամբ այստեղ անդրադարձ կկատարվի միայն այն խնդրին, թե **արդյոք գաղտնի եղանակով լուսանկարի, ձայնագրության կամ տեսագրության կատարումը խախտում է ֆիզիկական անձի անձնական տվյալների պաշտպանության իրավունքը, որը ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված մարդու հիմնական իրավունքներից մեկն է**:

ՀՀ Սահմանադրության 34 հոդվածի 1-ին մասը սահմանում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի իրեն վերաբերող տվյալների պաշտպանության իրավունք, իսկ նույն հոդվածի 2-րդ մասը՝ անձնական տվյալների մշակումը պետք է կատարվի բարեխղճորեն, օրենքով սահմանված նպատակով, անձի համաձայնությամբ կամ առանց այդ համաձայնության՝ օրենքով սահմանված այլ իրավաչափ հիմքի առկայությամբ:

Հետևաբար, առաջադրված երրորդ հարցադրմանը պատասխանելու համար անհրաժեշտ է պատասխանել հետևյալ հարցերին.

1. Ի՞նչ է անձնական տվյալը,

2. արդյո՞ք լուսանկարները, ձայնագրությունները և տեսագրությունները անձնական տվյալներ են,

3. եթե այո՝, ապա արդյո՞ք գաղտնի եղանակով ձեռք բերված լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների ներկայացումը քաղաքացիական գործ քննող դատարանին (օգտագործումը որպես ապացույց) խախտում է ֆիզիկական անձի անձնական տվյալների պաշտպանության իրավունքը:

Ի՞նչ է անձնական տվյալը: Ինչպես արդեն նշվեց, ՀՀ Սահմանադրության 34 հոդվածի («Անձնական տվյալների պաշտպանությունը») 1-ին մասի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի **իրեն վերաբերող տվյալների** պաշտպանության իրավունք:

Անձնական տվյալներին վերաբերող սահմանադրական այս ձևակերպումից հետևում է, որ անձնական տվյալը կոնկրետ անձին վերաբերող ցանկացած տվյալ է: Սակայն նման մեկնաբանությունը խիստ

⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Վ. Հ. Գրիգորյան**, Գաղտնի եղանակով կատարված ձայնագրությունների և տեսագրությունների թույլատրելիության հիմնախնդիրները քաղաքացիական դատավարությունում // ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Եր., 2017, էջ 399-400:

ընդհանրական և ոչ ողջամիտ է. ստացվում է, որ օբյեկտիվ իրականության մեջ գոյություն ունեցող ցանկացած տեղեկություն (որը առնչվում է այս կամ այն անձին) պետք է համարել անձնական տվյալ: Մինչդեռ նման մոտեցումը բոլորովին արդարացված չէ:

Միաժամանակ, ըստ ՀՀ Սահմանադրության 34 հոդվածի 5-րդ մասի, անձնական տվյալների պաշտպանությանը վերաբերող մանրամասները սահմանվում են օրենքով:

Կարծում ենք, որ նման նորմի գոյությունը Սահմանադրության մեջ ինքնանպատակ չէ. «անձնական տվյալ» հասկացությունը և դրա սահմանները ոչ թե պետք է լինեն վերացական-ընդհանրական, այլ պետք է հստակ սահմանվեն և բացահայտվեն օրենքով:

«Անձնական տվյալ» հասկացությունը բացահայտված է նաև «Անձնական տվյալների ավտոմատացված մշակման դեպքում անհատների պաշտպանության մասին» կոնվենցիայով⁵, որի 2-րդ հոդվածի «ա» կետի համաձայն՝ «անձնական տվյալ» նշանակում է **ցանկացած տեղեկություն՝ նույնականացված կամ հնարավոր նույնականացվող** անձանց վերաբերյալ ("personal data" means any information relating to an identified or identifiable individual):

Ինչպես տեսնում ենք, «անձնական տվյալ» հասկացության սահմանումը Կոնվենցիայում նույնպես տրված է չափազանց լայն և վերացական-ընդհանրական ձևով, քանի որ ցանկացած անձ էլ օբյեկտիվորեն կա՛մ նույնականացված է, կա՛մ եթե նույնականացված էլ չէ, ապա հնարավոր նույնականացվող է: Այսինքն՝ կրկին ստացվում է, որ ըստ Կոնվենցիայի՝ «անձնական տվյալ» պետք է համարել ցանկացած անձի վերաբերյալ ցանկացած տեղեկություն, մինչդեռ նման մոտեցումը կրկին ողջամիտ և արդարացված չէ:

Այդուհանդերձ պետք է նշել, որ Կոնվենցիայի կիրառման ոլորտը սահմանափակ է. այն վերաբերում է ոչ թե ընդհանրապես անձնական տվյալներին, այլ միայն **մեքենայացված** անձնական տվյալներին և անձնական տվյալների **մեքենայացված** մշակման ոլորտին: Հետևաբար, Կոնվենցիայով ամրագրված «անձնական տվյալ» հասկացության լայն մեկնաբանությունը կարող է օգտագործվել առավելագույնը **մեքենայացված** անձնական տվյալների և անձնական տվյալների **մեքենայացված** մշակման ոլորտներում:

Ավելին, ինչպես ցանկացած միջազգային պայմանագիր, Կոնվենցիան ևս վարքագծի կանոններ և պարտավորություններ է սահմանում ոչ թե ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց, այլ մասնակից պետությունների համար: Այն կարգավորում է «պետություն-անհատ» հարաբերությունները, սակայն չի վերաբերում «անհատ-անհատ» հարաբերություններին:

⁵ Ընդունվել է 1981 թ. հունվարի 28-ին և Հայաստանի Հանրապետության համար ուժի մեջ է մտել 2012 թ. սեպտեմբերի 1-ին: Այսուհետ՝ Կոնվենցիա:

Մեր կարծիքով, «անհատ-անհատ» հարաբերություններում «անձնական տվյալ» հասկացությունը պետք է մեկնաբանել «Անձնական տվյալների պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքի⁶ իրավակարգավորման լույսի ներքո, որը ՀՀ-ում անձնական տվյալների մշակման և օգտագործման հետ կապված իրավահարաբերությունները կարգավորող հիմնական նորմատիվ իրավական ակտն է:

Օրենքի 3 հոդվածի 1-ին մասի 1-ին կետի համաձայն՝ անձնական տվյալը ֆիզիկական անձին վերաբերող ցանկացած տեղեկություն է, որը թույլ է տալիս կամ կարող է թույլ տալ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նույնականացնել անձի ինքնությունը: Վերը նշված իրավանորմի վերլուծության հիման վրա կարելի է առանձնացնել «անձնական տվյալ» հասկացության հետևյալ հատկանիշները.

- «անձնական տվյալ» ֆիզիկական անձին վերաբերող տեղեկություն է, այսինքն՝ այլ սուբյեկտներին վերաբերող տեղեկությունները չեն կարող համարվել «անձնական տվյալներ»,

- «անձնական տվյալ» ոչ թե տեղեկատվական, այլ նույնականացված տեղեկություն է, որի միջոցով ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն **կարելի է իրականացնել անձի ինքնության նույնականացում (իդենտիֆիկացիա):**

Օրենքը սահմանում է նաև «կենսաչափական անձնական տվյալներ» և «հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալներ» հասկացությունները:

Օրենքի 3 հոդվածի 1-ին մասի 13-րդ կետի համաձայն՝ **կենսաչափական անձնական տվյալները** անձի ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական և կենսաբանական առանձնահատկությունները բնութագրող տեղեկություններ են: Իսկ նույն հոդվածի 1-ին մասի 14-րդ կետի համաձայն՝ **հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալներն** անձի ռասայական, ազգային պատկանելությանը կամ էթնիկ ծագմանը, քաղաքական հայացքներին, կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքներին, արհեստակցական միությանն անդամակցության, առողջական վիճակին ու սեռական կյանքին վերաբերող տեղեկություններ են:

Ընդ որում՝ չպետք է մոռանալ, որ թե՛ կենսաչափական, թե՛ հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալները դրանց **ենթատեսակներ են:** Այդ հասկացությունները չեն կարող մեկնաբանվել «անձնական տվյալ» հասկացությունից անջատ կամ ինքնուրույն, այլ միայն «անձնական տվյալ» հասկացության համատեքստում:

Ելնելով վերոգրյալից՝ **«կենսաչափական անձնական տվյալը»** ֆիզիկական անձի ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական կամ կենսաբանական առանձնահատկությունները բնութագրող տեղեկություն է, որի միջոցով ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն **կարելի է իրականացնել անձի**

⁶ Ընդունվել է 18.05.2015 թ., ուժի մեջ է մտել 01.07.2015 թ., (տե՛ս ՀՀՊՏ 2015.06.18/35 (1124), հոդ. 462): Այսուհետ՝ Օրենք:

ինքնության նույնականացում (իդենտիֆիկացիա):

Նմանապես, «**հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալը**» ֆիզիկական անձի ռասայական կամ ազգային պատկանելությանը կամ էթնիկ ծագմանը կամ քաղաքական հայացքներին կամ կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքներին կամ արհեստակցական միությանն անդամակցությանը կամ առողջական վիճակին կամ սեռական կյանքին վերաբերող տեղեկություն է, որի միջոցով ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն **կարելի է իրականացնել ինքնության նույնականացում (իդենտիֆիկացիա):**

Այս ամենի հիման վրա կարելի է կատարել մի քանի կարևոր եզրահանգումներ: Նախ, որևէ տվյալ կամ տեղեկություն «անձնական տվյալ», «կենսաչափական անձնական տվյալ» կամ «հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալ» ճանաչելու համար պետք է հիմնավորել, որ այդ տվյալը կարող է որևէ կերպ նույնացնել անձի ինքնությունը:

Բացի այդ, եթե տեղեկությունը Օրենքի իմաստով նախ և առաջ «անձնական տվյալ» չէ, ապա այն չպետք է համարվի նաև «կենսաչափական անձնական տվյալ» կամ «հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալ»: Հետևաբար, «կենսաչափական անձնական տվյալ» կամ «հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալ» պետք է համարել ոչ թե անձի ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական և/կամ կենսաբանական առանձնահատկությունները բնութագրող, անձի ռասայական/ազգային պատկանելությանը, էթնիկ ծագմանը, քաղաքական հայացքներին, կրոնական/փիլիսոփայական համոզմունքներին, արհեստակցական միությանն անդամակցությանը, առողջական վիճակին և/կամ սեռական կյանքին վերաբերող ցանկացած տեղեկությունը, այլ միայն այն, որի միջոցով ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն **կարելի է իրականացնել անձի ինքնության նույնականացում (իդենտիֆիկացիա):** Հակառակ դեպքում այն չի կարող համարվել ոչ միայն «կենսաչափական անձնական տվյալ» կամ «հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալ», այլև ընդհանրապես «անձնական տվյալ»:

Բացի այդ, Օրենքի 3 հոդվածի 1-ին մասի 12-րդ կետով սահմանված և բացահայտված է նաև «**անձնական կյանքի տվյալներ**» հասկացությունը: «Անձնական կյանքի տվյալներ» են համարվում անձի անձնական կյանքի, ընտանեկան կյանքի, ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական, մտավոր, սոցիալական վիճակի վերաբերյալ կամ նման այլ տեղեկությունները: Ընդ որում այդ տեղեկությունները կարող են համարվել (կամ չհամարվել) անձնական տվյալներ՝ կախված այն հանգամանքից, թե արդյոք դրանք կարող են որևէ կերպ նույնականացնել անձի ինքնությունը: Եթե այո, ապա դրանք կարող են համարվել նաև կենսաչափական անձնական տվյալներ, եթե, ի լրումն նույնականացման հնարավորության, դրանք նաև անձի ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական և կենսաբանական առանձնահատկությունները բնութագրող տեղե-

կություններ են: Դրանք կարող են համարվել նաև հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալներ, եթե, ի լրումն նույնականացման հնարավորության, դրանք Օրենքի 3 հոդվածի 1-ին մասի 14-րդ կետով սահմանված տեղեկություններ են: Այս կապակցությամբ կարծում ենք, որ անձը չի կարող նույնականացվել, օրինակ, իր անձնական կյանքի, ընտանեկան կյանքի, մտավոր կամ սոցիալական վիճակի մասին տեղեկությունների միջոցով:

Այդուհանդերձ, Օրենքի հետագա տեքստում «անձնական կյանքի տվյալ» հասկացությունն օգտագործվում է միայն մեկ անգամ: Օրենքի 9 հոդվածի 11-րդ մասի համաձայն՝ մշակույթի, արվեստի, գիտության, կրթության, սպորտի, կրոնի և հանրային այլ բնագավառների գործչի մահվան դեպքում նրա անձնական կյանքի տվյալները կարող են մշակվել առանց համաձայնության, եթե մահվան օրվանից անցել է հիսուն տարի: Օրենքը չի սահմանում «անձնական կյանքի տվյալների» բնագավառին առնչվող այլ պարտականություններ և կարգավորումներ:

Պետք է նշել, որ «անձնական տվյալ» հասկացությունը բացահայտված է նաև ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքով, համաձայն որի՝ աշխատողի անձնական տվյալները աշխատանքային հարաբերությունների հետ կապված և որոշակի աշխատողին վերաբերող՝ գործատուին անհրաժեշտ տեղեկություններն են (հոդված 131): ՀՀ աշխատանքային օրենսգրքը գործատուների համար սահմանում է աշխատողների անձնական տվյալների մշակման և փոխանցման հետ կապված որոշակի հատուկ պահանջներ (հոդվածներ 132 և 134), որոնք սույն հոդվածում քննարկվող հարցերին չեն առնչվում:

Այսպիսով՝

- «անձնական տվյալը» ֆիզիկական անձին վերաբերող նույնականացված տեղեկություն է, որի միջոցով ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կարելի է իրականացնել անձի ինքնության նույնականացում (իդենտիֆիկացիա),

- «կենսաչափական անձնական տվյալը» ֆիզիկական անձի ֆիզիկական, ֆիզիոլոգիական կամ կենսաբանական առանձնահատկությունները բնութագրող նույնականացված տեղեկություն է, որի միջոցով ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կարելի է իրականացնել անձի ինքնության նույնականացում (իդենտիֆիկացիա),

- «հատուկ կատեգորիայի անձնական տվյալը» ֆիզիկական անձի ռասայական կամ ազգային պատկանելությանը, էթնիկ ծագմանը, քաղաքական հայացքներին, կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքներին, արհեստակցական միությանն անդամակցությանը, առողջական վիճակին կամ սեռական կյանքին վերաբերող նույնականացված տեղեկություն է, որի միջոցով ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կարելի է իրականացնել անձի ինքնության նույնականացում (իդենտիֆիկացիա):

Արդյո՞ք ը լուսանկարները, ձայնագրությունները և տեսագրություններն Օրենքի իմաստով անձնական տվյալներ են: Նախ, պետք է նշել, որ տեսականորեն անձնական տվյալ կարող է լինել ոչ թե լուսանկարը, ձայնագրությունը կամ տեսագրությունը, այլ **դրանում պարունակվող անձի պատկերը (լուսանկար), ձայնը (ձայնագրություն) կամ պատկերի և ձայնի համակցությունը (տեսագրություն):** Իսկ լուսանկարը, ձայնագրությունը կամ տեսագրությունը տեսականորեն կարող են անձնական տվյալներ պարունակող նյութական կրիչներ լինել:

Հետևաբար, որպեսզի պարզենք, թե արդյոք ֆիզիկական անձի պատկերը կամ ձայնը կարող է անձնական տվյալներ համարվել, պետք է նախ պատասխանել այն հարցին, թե արդյոք դրանց միջոցով կարելի է իրականացնել անձի ինքնության նույնականացում (իդենտիֆիկացիա):

Հարկ է նշել, որ Օրենքը չի սահմանում, թե ինչ է նշանակում «ինքնության նույնականացում» կամ «իդենտիֆիկացիա», ուստի դրանց բովանդակությունը բացահայտելու համար պետք է կատարել վերը նշված բառերի լեզվաբանական վերլուծություն:

«Նույնականացումը» կամ «իդենտիֆիկացիան» անգլերեն "identification" բառի թարգմանությունն է, որը նշանակում է «ճանաչել կամ հաստատել՝ որպես **կոնկրետ անձ** կամ իր» ("to recognize or establish as being a particular person or thing")⁷: **Ուստի նույնականացումը կամ իդենտիֆիկացիան ոչ թե անձի բնութագրումն է, այլ անձի ինքնության հստակ որոշումը:**

Հետևաբար, որոշելու համար, թե արդյոք կոնկրետ տվյալը պիտանի է ինքնության նույնականացման (իդենտիֆիկացիայի) համար, պետք է պատասխանել այն հարցին, թե արդյոք այդ տվյալը նույնականացնողին ինքնին հնարավորություն է տալիս ամբողջական տեղեկատվություն ստանալու իրեն անձանոթ նույնականացվող անձի մասին:

Կարծում ենք, որ ձայնի միջոցով անձին նույնականացնելը (իդենտիֆիկացնելը) գործնականում անհնար է: Իհարկե, համապատասխան փորձաքննության միջոցով երբեմն (ոչ միշտ և հաճախ ոչ միանշանակ) հնարավոր է լինում պարզել, թե արդյոք ձայնը պատկանում է որևէ որոշակի անձի, սակայն **դա ոչ թե նույնականացում է ձայնի միջոցով**, այլ կոնկրետ անձի ձայնի և ձայնագրության մեջ առկա ձայնի համեմատություն: Ձայնը նույնականացնողին հնարավորություն չի տալիս ամբողջական տեղեկատվություն ստանալու իրեն անձանոթ ձայնի տիրոջ (նույնականացվող անձի) մասին:

Ինչ վերաբերում է պատկերին, ապա դրա միջոցով անձի նույնականացման իրական հնարավորությունը տեխնիկայի զարգացման ներկա պայմաններում առնվազն վիճելի է (սակայն չի բացառվում): Ի-

⁷ St´u, օրինակ, <http://www.dictionary.com/browse/identify>:

հարկե, պատկերը կարող է «օգնել» անձին նույնականացնելու, սակայն դա դեռ չի նշանակում, որ անձը նույնականացվել է իր պատկերի միջոցով:

Այսպես, օրինակ, facebook.com սոցիալական կայքը որոշ դեպքերում կարողանում է բացառապես պատկերի միջոցով նույնականացնել իր այս կամ այն օգտատիրոջը: Դա արվում է տվյալ օգտատիրոջ՝ այլ պատկերների հետ համեմատության միջոցով: Ունենալով միլիոնավոր օգտատերեր՝ տարիների ընթացքում կայքը ստեղծել է հսկայական բազա և որոշակի մեխանիզմներ, որոնցով էլ կարողանում է պատկերների միջոցով նույնականացնել իր օգտատերերին: Սակայն կայքը նաև կարողանում է պատկերի միջոցով ճանաչել բացառապես իր օգտատերերին: Հաջորդ խնդիրն այն է, որ նման նույնականացումը միշտ չէ, որ կատարվում է ճիշտ. հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ կայքը կատարում է սխալ նույնականացում: Ավելին, վիճելի է, թե որքանով է վերը նշվածը նույնականացում, քանի որ կայքում պատկերների միջոցով նույնականացվում են ոչ թե անձանց իրական տվյալները, այլ միայն անձի «տրամադրածները»: Այլ կերպ ասած, եթե անձը կայքում գրանցվել է կեղծ անունով (ֆեյք), ապա պատկերի միջոցով կպարզվի միայն նրա կեղծ անունը: Սա կարելի է համարել առավելագույնը «պայմանական» նույնականացում: Ի վերջո, չպետք է մոռանալ, որ կայքն իր օգտատերերին հնարավորություն է տալիս անջատել իր «դեմքը ճանաչելու» գործառույթը: Այսինքն, եթե օգտատերը չի ցանկանում, որ կայքը «ճանաչի» իր դեմքը, ապա նա հեշտությամբ կարող է արգելել իր «նույնականացումը» պատկերի միջոցով:

Այդուհանդերձ, հեռու չէ այն պահը, երբ հնարավոր կլինի պատկերների միջոցով իրականացնել իրական նույնականացում: Օրինակ՝ Չինաստանում նախատեսվում է ոստիկանության աշխատակիցներին ապահովել հատուկ ակնոցներով, որոնց միջոցով հնարավոր կլինի մինչև հինգ մետր հեռավորությունից 2-3 րոպեի ընթացքում նույնականացնել ցանկացած անձի, եթե ակնոցը կարողանա ամրագրել նույնականացվող անձի դեմքի առնվազն 70 տոկոսը: Նույնականացման դեպքում համակարգը ոստիկանության աշխատակցին կհայտնի անձի անունը և հասցեն⁸: Սա կարելի է համարել պատկերի միջոցով անձի իրական նույնականացման օրինակ, սակայն նախագիծը դեռևս մշակման փուլում է, և հայտնի չէ, թե որքանով այն հաջողություն կունենա:

Կարծում ենք, որ ՀՀ-ում դեռևս գոյություն չունի և մոտ ապագայում էլ չի ստեղծվի այնպիսի համակարգ, որը թույլ կտա անձին նույնականացնել ըստ կամայական պատկերի: Այսինքն՝ չկա որևէ տեղեկատվական համակարգ, որը կամայական պատկերի մուտքագրման միջոցով որոնի և պարզի անձի տվյալները և ինքնությունը:

⁸ Տե՛ս, օրինակ, <http://nigrama.ru/?p=51365>:

Բիարկե, «անձնագրային» պատկերը տեսականորեն հնարավոր է համեմատել անձնագրերի բազայում գտնվող բոլոր անձնագրերի նկարների հետ և նույնականացնել պատկերի «տիրոջը», սակայն այլ պարագայում նման հնարավորություն չկա: Հակառակ դեպքում ներկայումս պետք է բացահայտված լինեին բոլոր այն հանցագործությունները, որոնք կատարած անձանց պատկերները հասանելի են ՀՀ իրավապահ մարմիններին, օրինակ՝ անվտանգության տեսախցիկներով կամ տեսահսկման այլ միջոցներով: Սակայն քիչ չեն դեպքերը, երբ ՀՀ իրավապահ մարմիններին հասանելի է հանցանք կատարած անձի պատկերը, սակայն նա նույնականացված չէ և իրավապահ մարմինների համար «անհայտ» կամ «ինքնությունը չպարզված» անձ է:

Մեր համոզմամբ՝ ֆիզիկական անձի պատկերն ընդհանուր առմամբ չպետք է համարվի անձնական տվյալ: Բացառապես պատկերի միջոցով ֆիզիկական անձի նույնականացումը (ինքնության պարզումը) տեխնիկայի զարգացման ներկա պայմաններում եթե ոչ անհնար, ապա առնվազն վիճելի է:

Մինչդեռ ՀՀ-ում իրավակիրառ պրակտիկան ներկայումս զարգանում է հակառակ ճանապարհով: Այսպես, օրինակ, իր 10.03.2016թ. N 10/2770-16 գրությամբ ՀՀ արդարադատության նախարարության աշխատակազմի անձնական տվյալների պաշտպանության գործակալությունը (այսուհետ՝ Գործակալություն) նշել է, որ աշխատողների կողմից գործատուին տրամադրվող լուսանկարները կարող են համարվել կենսաչափական անձնական տվյալներ⁹:

Ավելին, Գործակալության կողմից հարուցած N-001/01/17 վարչական վարույթի քննությամբ 10.02.2017 թ. կայացվել է որոշում, որով ամրագրվել է, որ «... լուսանկարում Ա.-ի և իր ընտանիքի պատկերն ինքնին հնարավորություն է տալիս որոշակի կամ անորոշ թվով անձանց նույնականացնել Ա.-ին և իր ընտանիքին: ... Վերոնշյալից բխում է, որ սույն վարույթի խնդրո առարկա լուսանկարը պարունակում է անձնական տվյալներ»¹⁰:

Ցավոք, վերը նշված հարցի կապակցությամբ ՀՀ-ում դեռևս (2018 թ. փետրվար-մարտ ամիսների դրությամբ) առկա չէ ձևավորված դատական պրակտիկա:

Այս հարցի կապակցությամբ խիստ հետաքրքիր է նաև Ռուսաստանի Դաշնությունում ձևավորված իրավակիրառ պրակտիկան: Այսպես, կապի, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հանրային հաղորդակցության ոլորտը վերահսկող ՌԴ դաշնային ծառայությունը (Роскомнадзор) հրապարակել է պաշտոնական պարզաբանում, որի

⁹ Տե՛ս Գործակալության 10.03.2016 թ. № 10/2770-16 գրությունը:

¹⁰ Գործակալության կողմից հարուցած №-001/01/17 վարչական վարույթում 10.02.2017 թ. կայացված որոշում:

համաձայն՝ համացանցերում լուսանկարի տեղադրումը առանց ֆիզիկական անձին նույնականացնող լրացուցիչ տվյալների ներկայացման, չի համարվում ֆիզիկական անձի անձնական տվյալների մշակում¹¹: Կարծում ենք՝ այս մոտեցման հիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ բացառապես անձի լուսանկարի միջոցով նրա նույնականացումը անհնար է:

Այսպիսով՝

- ֆիզիկական անձի ձայնը չի կարող համարվել անձնական տվյալ, իսկ ձայնագրությունը չի կարող համարվել անձնական տվյալ պարունակող կրիչ,

- ֆիզիկական անձի պատկերն անձնական տվյալ, իսկ լուսանկարը և տեսագրությունը՝ անձնական տվյալ պարունակող կրիչ համարելու հարցն առնվազն վիճելի է:

Եթե լուսանկարները, ձայնագրությունները և տեսագրությունները անձնական տվյալներ են, ապա արդյոք գաղտնի եղանակով ձեռք բերված լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների ներկայացումը քաղաքացիական գործ քննող դատարանին (օգտագործումը որպես ապացույց) խախտում է ֆիզիկական անձի անձնական տվյալների պաշտպանության իրավունքը:

Անվիճելի է, որ Օրենքը հստակ սահմանում է որոշակի պարտականություններ այն անձանց համար, ովքեր հավաքում և օգտագործում են այլ անձանց անձնական տվյալները: Այդ պահանջներից մեկը անձնական տվյալները տվյալների սուբյեկտի (տիրոջ) համաձայնությամբ կամ հանրամատչելի աղբյուրներից ձեռք բերելն է (Օրենքի 8-րդ հոդված):

Եթե տեսականորեն ընդունենք, որ անձի պատկերը և ձայնը անձնական տվյալներ են (թեև, մեր կարծիքով, անձի ձայնը անձնական տվյալ չի կարող համարվել, իսկ անձի պատկերի՝ անձնական տվյալ լինելու հարցը վիճելի է), ապա կստացվի, որ գաղտնի եղանակով կատարված լուսանկարները, ձայնագրությունները և տեսագրությունները մարդու հիմնական իրավունքներից մեկի՝ անձնական տվյալների պաշտպանության իրավունքի խախտմամբ ձեռք բերված և հետևաբար անթույլատրելի ապացույցներ են: Ակնհայտ է, որ գաղտնի եղանակով կատարված լուսանկարի, ձայնագրության և տեսագրության դեպքում լուսանկարված/ձայնագրված/տեսագրված անձի համաձայնությունը բացակայում է: Ավելին, դրանք չեն կարող համարվել նաև հանրամատչելի աղբյուրից ձեռք բերված:

Սակայն կարծում ենք, որ վերը նշվածը ճիշտ է միայն առաջին հարցից: Իսկ իրականում այս հարցի պատասխանը պահանջում է շատ

¹¹ St' u «Вопросы, касающиеся предоставления государственной услуги» // "Ведение реестра операторов, осуществляющих обработку персональных данных" // <https://77.rkn.gov.ru/p3852/p13239/p13309/>:

ավելի համապարփակ մոտեցում: Այսպես, մեր կարծիքով, առաջադրված հարցի անուղղակի պատասխանը կարելի է ենթադրել Օրենքի 3 հոդվածի 1-ին մասի 1-ին կետով սահմանված «անձնական տվյալ» հասկացության վերլուծության միջոցով, իսկ ուղղակի պատասխանը տրված է Օրենքի 1 հոդվածի 2-րդ կետում, որտեղ նշված է, որ տվյալը կամ տեղեկությունը կարող է համարվել անձնական տվյալ, եթե այն օգտագործվում է **անձի նույնականացման նպատակով**:

Այլ նպատակներով օգտագործվող տվյալների վրա Օրենքը չպետք է տարածվի, և դրանք չպետք է համարվեն անձնական տվյալներ: Որպեսզի ասվածը հասկանալի լինի, ներկայացնենք կայի, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հանրային հաղորդակցության ոլորտը վերահսկող ՌԴ դաշնային ծառայության արած մեկ այլ պարզաբանում. «... Կենսաչափական անձնական տվյալների թվին է դասվում ... նաև անձի պատկերը (լուսանկարը և տեսագրությունը), որը թույլ է տալիս նույնականացնել նրան և ... **օգտագործվում սուբյեկտի ինքնությունը պարզելու նպատակով**: ... Բացի այդ, կենսաչափական անձնական տվյալներ չեն համարվում նաև աշխատողների անձնական գործերում գտնվող լուսանկարները...: **Դրանք չեն կարող համարվել կենսաչափական անձնական տվյալներ, քանի որ այդ տվյալների օգտագործումը ուղղված է հաստատելու դրանց պատկանելությունը կոնկրետ ֆիզիկական անձին, որն արդեն նույնականացված է...**»¹²:

Համեմատության համար նշենք, որ լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների օգտագործումը քաղաքացիական դատավարությունում ևս նույնականացնող բնույթի չէ. այն ոչ թե ուղղված է որևէ անձի ինքնության նույնականացմանը, այլ որոշակի, արդեն նույնականացված անձի կողմից նախկինում որոշակի գործողություն կատարած լինելու կամ որոշակի վարքագիծ դրսևորած լինելու փաստի հաստատմանը կամ հերքմանը: Հետևաբար, դատավարության ընթացքում որպես ապացույց օգտագործվող լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների նկատմամբ **չպետք է տարածվեն** Օրենքով նախատեսված պարտականությունները և սահմանափակումները, այդ թվում՝ Օրենքի 8 հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված՝ տվյալների սուբյեկտի համաձայնությունը ստանալու պարտականությունը (որը այլ իրավիճակներում կարող էր մեկնաբանվել որպես գաղտնի լուսանկարահանման, ձայնագրման կամ տեսագրման արգելք):

Այս մոտեցումը որոշակիորեն հիմնավորվում է նաև Գործակալության 10.03.2016թ. N 10/2770-16 գրությամբ. «... լուսանկարն **ինքնին կենսաչափական չէ**, այլ այդպիսին է դառնում, **եթե դրա մշակման նպատակը անձին նույնականացնելն է և/կամ նրա ինքնությունը ստու-**

¹² «Разъяснения о вопросах отнесения фото- и видеоизображения, дактилоскопических данных и иной информации к биометрическим персональным данным и особенностях их обработки» // http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_151311/:

գելը ...: Իսկ անձին նույնականացնելու նպատակ չունեցող լուսանկարները (օրինակ՝ ընտանեկան կամ ընկերական միջավայրում արված) կենսաչափական չեն»¹³:

Այս դիրքորոշումն ավելի է ամրապնդվում Օրենքի 1 հոդվածի 2-րդ մասով, որը ուղղակիորեն սահմանում է, որ դատավարություններում օգտագործվող անձնական տվյալների հետ կապված առանձնահատկությունները կարգավորվում են այլ օրենքներով:

Դատավարություններում (հատկապես քաղաքացիական) օգտագործվող անձնական տվյալներին վերաբերող հարցերը Օրենքի կարգավորման ոլորտից դուրս թողնելը ողջամիտ է, քանի որ Օրենքը սահմանում է պահպանման ենթակա բազմաթիվ ընթացակարգեր և պարտականություններ, որոնք դատավարության ընթացքում օգտագործվող ապացույցների նկատմամբ կիրառելի չեն: Ավելին, հաճախ «գաղտնի» եղանակով կատարված լուսանկարը, ձայնագրությունը կամ տեսագրությունը անձի իրավունքների պաշտպանության միակ կամ առավել արդյունավետ միջոցն է, իսկ դատարանն այն մարմինն է, որը ի պաշտոնն է պետք է իրավունք ունենա հաղորդակից լինելու օրենքով պաշտպանվող ցանկացած գաղտնիքի կամ տեղեկատվության՝ անհրաժեշտության դեպքում դոնփակ դատական նիստ անցկացնելու միջոցով սահմանափակելով այդ տեղեկատվության հասանելիությունը երրորդ անձանց համար:

Հակառակ մոտեցման դեպքում կիմաստագրկվի Օրենսգրքի 83 հոդվածի 3-րդ մասը: Այսինքն՝ կստացվի, որ մի կողմից գաղտնի լուսանկարումը, ձայնագրումը և տեսագրումը թույլատրելի ապացույց են, եթե օրենքը որոշակի իրավիճակում կամ որոշակի դեպքում դա չի արգելում, իսկ մյուս կողմից՝ «Անձնական տվյալների պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը բոլոր դեպքերում արգելում է գաղտնի լուսանկարումը, ձայնագրումը և տեսագրումը, հետևաբար դրանք երբևէ և որևէ պարագայում չեն կարող համարվել թույլատրելի ապացույցներ դատարանում: Հետևաբար գտնում ենք, որ Օրենքի 1 հոդվածի 2-րդ մասով սահմանված կարգավորման նպատակը դատավարություններում օգտագործվող և անձնական տվյալներ պարունակող ապացույցների թույլատրելիության հետ կապված հարցերը Օրենքի կարգավորման ոլորտից դուրս թողնելն է: Այլ կերպ ասած՝ Օրենքը չպետք է օգտագործվի դատավարության ընթացքում օգտագործվող և անձնական տվյալներ պարունակող ապացույցի թույլատրելիության գնահատման համար:

Ամփոփելով ասվածը՝ նշենք, որ, անկախ անձնական տվյալներ պարունակելու կամ չպարունակելու հանգամանքից, գաղտնի եղանակով ձեռք բերված լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների ներկայացումը քաղաքացիական գործ քննող դատարա-

¹³ Գործակալության 10.03.2016 թ. № 10/2770-16 գրությունը:

նին (դրանց օգտագործումը որպես ապացույց) չի խախտում ֆիզիկական անձի անձնական տվյալների պաշտպանության իրավունքը:

Միննույն ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել երկու կարևոր հանգամանք.

1. գաղտնի եղանակով կատարված լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների ներկայացումը քաղաքացիական գործ քննող դատարանին (դրանց օգտագործումը որպես ապացույց) կարող է խախտել անձի այլ հիմնական իրավունքները:

2. Գաղտնի եղանակով կատարված լուսանկարների, ձայնագրությունների և տեսագրությունների այլ եղանակով կամ այլ նպատակով (այլ իրավիճակում) օգտագործումը (բացի քաղաքացիական գործ քննող դատարանին որպես ապացույց ներկայացնելուց) կարող է խախտել ֆիզիկական անձի անձնական տվյալների պաշտպանության իրավունքը:

Մեր կարծիքով, պետք է բացառություն համարել միայն անձնական տվյալներ պարունակող այն կրիչները (լուսանկարներ, ձայնագրություններ և տեսագրություններ), որոնք ներկայացվում են քաղաքացիական գործ քննող դատարանին որպես ապացույց:

Բանալի բառեր – գաղտնի լուսանկար, գաղտնի տեսագրություն, գաղտնի ձայնագրություն, ապացույցների թույլատրելիություն, անձնական տվյալներ, նույնականացում, ապացույցի օգտագործման արգելք

ВААГН ГРИГОРЯН – Проблема использования в гражданском процессе произведённых тайным способом фотографий, аудиозаписей и видеозаписей в качестве доказательств. – В настоящее время оживлённо дискутируется, допустимо ли считать доказательством фотографию, аудио- или видеозапись, если они сделаны без ведома и согласия сфотографированного/записанного лица. В статье разб **в качестве доказательств** ираются следующие вопросы: 1) какие данные являются персональными; 2) являются ли таковыми фотографии, аудио- и видеозаписи; 3) нарушает ли право человека на защиту персональных данных предъявление суду как доказательств фотографий, аудио- и видеозаписей, произведённых без его ведома и согласия?

Ключевые слова: фотография, видео- и аудиозапись, сделанные втайне, допустимость доказательства, персональные данные, идентификация, запрет на использование доказательства

VAHAGN GRIGORYAN – Issues of Admissibility of Secret Photos, Audio Recordings and Video Recordings as Evidences in Civil Procedure. – Issues of the admissibility of some of the most problematic types of evidence – secret photos, audio and video recordings are discussed in the article presented.

Currently, in practice there are numerous disputes whether photos, audio recordings or video recordings can be considered as admissible evidence if the photo,

audio recording or video recording was made secretly (without knowledge and consent of the individual who was photographed/recorded). To find the answer to these issues, the following questions are discussed in the article: 1) Which data is considered to be personal? 2) Can photos, audio recordings and video recordings be considered as personal data? 3) Can submission of secret photos, audio recordings and video recordings to the court as an evidence in civil cases be considered to be a violation of the right to personal data protection?

Key words - *secret photo, secret video recording, secret audio recording, admissibility of evidence, personal data, identification, ban on the use of evidence*

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԳՈՐԾԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՈՒՑՄԻ ՆԵՐՔՈ

ԴԱՎԻԹ ՍԵՐՈԲՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետությունում ներկայումս օրենսդրական լայնածավալ փոփոխություններ են կատարվում. երկիրը անցնում է խորհրդարանական կառավարման, հիմնավորապես փոխվում են ՀՀ քաղաքացիական, քաղաքացիական դատավարության և դատական օրենսգրքերը, 2018 թ. հունվարի մեկին ուժի մեջ է մտել հարկային նոր օրենսգիրքը¹: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության² փոփոխություններով երկրի հիմնական օրենքի 59 հոդվածի 1-ին մասով արդեն նախատեսվում է, որ յուրաքանչյուր ոք ունի տնտեսական, այդ թվում՝ ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունք: Այս դրույթը գրեթե կրկնում է նախկինում գործող Սահմանադրության 33.1 հոդվածը, որը նույնպես ամրագրում էր «բիզնեսով»³ զբաղվելու սահմանադրական իրավունքը, սակայն մի էական վերապահումով. բանն այն է, որ գործող սահմանադրաիրավական նորմով յուրաքանչյուրին ազատորեն իրավունք է վերապահվում զբաղվելու տնտեսական, այդ թվում՝ ձեռնարկատիրական գործունեությամբ⁴, այսինքն՝ կատարված փոփոխություններով ձեռնարկատիրական գործունեությունն արդեն դիտվում է որպես տնտեսական գործունեության տարատեսակ: Ավելի վաղ նույն կերպ են վարվել նաև Ռուսաստանի Դաշնությունում. երկրի Սահմանադրության 34 հոդվածը մի փոքր այլ կերպ է շարադրված. յուրաքանչյուրին իրավունք է վերապահում իր

¹ Տե՛ս ՀՀՊՏ 2016.11.04/79(1259) հոդ.1038:

² Տե՛ս ՀՀՊՏ 2015.12.21/ Հատուկ թողարկում, հոդ. 1118:

³ «Ձեռնարկատիրական» և «գործարարական» եզրույթներից մենք նախընտրում ենք «գործարարական»-ը, սակայն ՀՀ Սահմանադրությունը և ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքն օգտագործում են «ձեռնարկատիրական» եզրույթը, ուստի մենք հավատարիմ ենք մնում դրանց (մանրամասն տե՛ս **Դ. Մ. Սերոբյան**, «Տնտեսական գործունեության հասկացությունը սահմանադրական փոփոխությունների լույսի ներքո», «ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի պրոֆեսորադասախոսական կազմի գիտաժողովի նյութերի ժողովածու», ԵՊՀ, գլխ. խմբ. Գ. Ս. Ղազինյան, Եր., 2017, էջ 210-230), <http://www.y-su.am/faculties/hy/Law/section/staff/page/3/person/David-Serobyen>

⁴ Սահմանադրությամբ «գործարար» եզրույթը այլ իմաստով է օգտագործվում. Սահմանադրության 86 հոդվածը նախատեսելով պետության քաղաքականության հիմնական նպատակները՝ դրանցից մեկն էլ ամրագրում է գործարար միջավայրի բարելավումը և ձեռնարկատիրության խթանումը:

ունակություններն ու գույքն օգտագործել ձեռնարկատիրական և օրենքով չարգելված այլ տնտեսական գործունեությամբ զբաղվելու համար⁵: Ինչպես նկատում ենք, այստեղ կարելի է ընդգծել երեք հանգամանք. **նախ**՝ ձեռնարկատիրական գործունեությունը տնտեսական գործունեության տեսակ է, **երկրորդ**՝ տնտեսական գործունեության տեսակներից նախապատվությունը տրվում է ձեռնարկատիրական գործունեությանը, **երրորդ**՝ ռուսական սահմանադրական նորմը իրավունքի սուբյեկտին ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելու նպատակով իրավունք է վերապահում օգտագործելու իր ունակություններն ու գույքը:

Այս առումով կարելի է փաստել, որ մեր Սահմանադրությունը լուրջ զարգացում է ապրել: Այսպես, օրինակ, նորանկախ Հայաստանում ընդունված Սահմանադրության⁶ 8 հոդվածը սահմանում էր, որ պետությունը երաշխավորում է սեփականության բոլոր ձևերի ազատ զարգացումը և հավասար իրավական պաշտպանությունը, տնտեսական գործունեության ազատությունը, ազատ տնտեսական մրցակցությունը: Դրանով դրվեց ձեռնարկատիրական գործունեության սահմանադրաիրավական հիմքը, որը պլանային տնտեսությունից շուկայական տնտեսության անցնելու բավականին խթանող քայլ էր: Այնուհետև 27.11.2005 թ. կատարված փոփոխություններով ՀՀ Սահմանադրությունը լրացվեց նոր՝ 33.1 հոդվածով, որտեղ ամրագրվեց, որ յուրաքանչյուր ոք ունի օրենքով չարգելված ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունք⁷: Ինչպես նկատում ենք, 2005 թ. կատարված լրացումը թեև առաջընթաց էր ձեռնարկատիրական գործունեությունը սահմանադրական մակարդակով կարգավորելու գործում, այնուամենայնիվ այսպիսի բովանդակությամբ սահմանադրական նորմը հաջողված համարել չի կարելի⁸:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգրքի⁹ 2 հոդվածը, ինչպես հայտնի է, ձեռնարկատիրական գործունեությունը տնտեսական գործունեության տարատեսակ չի դիտում, ուստի խիստ կարևորվում են տնտեսական գործունեությունը դոկտրինալ հարթությունում ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև դրա օրենսդրական ձևակերպումը, հակառակ պարագայում կխզվի կապը ձեռնարկատիրական գործունեության սահմանադրական հենքի և գործող օրենսդրության միջև, որն իր հերթին հնարավորություն կտա կամայականորեն մեկնա-

⁵ Տե՛ս <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm>

⁶ Տե՛ս «ՀՀ Սահմանադրություն», ընդունվել է ժողովրդական հանրաքվեով 1995 թ. հունիսի 5-ին:

⁷ Տե՛ս ՀՀՊՏ 2005.12.05/ Հատուկ թողարկում, Հոդ. 1426:

⁸ ՀՀ Սահմանադրության 2005 թ. խմբագրությամբ 33.1 հոդվածը մեր կողմից մեկնաբանվել է (առավել մանրամասն տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ», ընդհանուր խմբագրությամբ Գ. Հարությունյանի և Ա. Վաղարշյանի., Եր., «Իրավունք», 2010, էջ 406-417):

⁹ Տե՛ս ՀՀՊՏ 1998/17(50) 10.08.98 (այսուհետ՝ նաև ՀՀ Քաղ.օր.):

բանելու ձեռնարկատիրական գործունեության էությունը:

Ինչպես նշվեց, մեր երկրի Սահմանադրության նախկին խմբագրության 8 հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետությունում երաշխավորվում էին տնտեսական գործունեության ազատությունն ու ազատ տնտեսական մրցակցությունը¹⁰: Այսինքն՝ տնտեսական գործունեության ազատությունը դրսևորվում է ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնելու միջոցով: Ներկայումս ՀՀ քաղ. օր.-ի 114 հոդվածում այն հիշատակվում է բաժնետիրական ընկերության տնտեսական գործունեության արդյունքի իմաստով, այնուհետև նույն օրենսգրքի 275 հոդվածում՝ արտաքին տնտեսական գործունեության, իսկ 746 հոդվածում՝ կապալառուի օպերատիվ տնտեսական գործունեության հայեցակետից: Նոր ընդունված հարկային օրենսգրքը հարկ վճարողների գործունեության այս կամ այն կողմը քննարկելիս թեև կիրառում է այդ հասկացությունը, սակայն այդպես էլ չի բացահայտում դրա բովանդակությունը: ՀՀ հողային, ջրային, վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգրքերում¹¹ այդ եզրույթը հիմնականում օգտագործվում է համապատասխան ոլորտներում հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով:

Այսպիսի օրինակների շարքը կարելի է երկար թվարկել, իսկ ի՞նչպիսին է վիճակը դատական պրակտիկայում: Դատական պրակտիկայում բազմաթիվ օրինակներ կան, երբ դատական ակտերում հիշատակվում է «տնտեսական գործունեություն» եզրույթը, սակայն ոչ մի պարզաբանում չի տրվում, թե ինչ է դա և ինչպես է հարաբերակցվում ձեռնարկատիրական գործունեության հետ¹²:

Այսպես, ՀՀ Սահմանադրական դատարանը ՄԴՈ-152 որոշմամբ անդրադարձել է տնտեսական գործունեության ազատությանը և տնտեսական ազատ մրցակցությանը¹³: ՄԴՈ-1131 որոշմամբ օգտագործվում է «սովորական տնտեսական գործունեություն» եզրույթը¹⁴, մեկ այլ գործով ՄԴՈ-1065 որոշմամբ դատարանը գտել է, որ «...տվյալ դեպքում ընդհանուր օրյեկտը ոչ այնքան կառավարման համակարգն է, որքան տնտեսական գործունեությունը, և իրավական կարգավորում-

¹⁰ Տնտեսական գործունեության ազատությունը նշանակում է իրավաբանորեն երաշխավորված հնարավորություն՝ ազատորեն օգտագործելու սեփական ընդունակություններն ու գույքը օրենքով չարգելված տնտեսական գործունեության համար, այսինքն՝ իրականացնել ձեռնարկատիրական գործունեություն (տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ» ընդհանուր խմբագրությամբ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի, էջ 121):

¹¹ Տե՛ս ՀՀՊՏ 2001.06.15/17(149), ՀՀՊՏ 2002.07.10/24(199), ՀՍՍՀԳՍՍ 1985/23:

¹² Տե՛ս, օրինակ, ԵԿԴ/0223/07/14 քրեական գործով Երևան քաղաքի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ վարչական շրջանների ընդհանուր իրավասության առաջին ասյանի դատարանի վճիռը, կամ ԵԿԴ/0807/02/11 քաղաքացիական գործով ՀՀ վճարելի դատարանն իր իրավական դիրքորոշումն արտահայտելիս օգտագործել է «տնտեսական կամ ձեռնարկատիրական գործունեություն» արտահայտությունը:

¹³ Տե՛ս <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/1999/sdv-152.htm>

¹⁴ Տե՛ս <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2013/pdf/sdv-1131.pdf>

ներն էլ պետք է միտված լինեն մրցակցային, ազատ տնտեսական գործունեության երաշխավորվածությանը»¹⁵:

ՀՀ վճռաբեկ դատարանը, հիմնվելով «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ՀՀ օրենքի 2, «Հարկերի մասին» ՀՀ օրենքի¹⁶ 26, «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի¹⁷ 24 հոդվածների դրույթների վրա, հետևություն է արել, որ «...նկատի ունենալով դատավորի՝ ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու սահմանադրական արգելքը, դատավորին թույլատրելով լինել ընկերության մասնակից կամ ավանդատու, օրենսդիրը տնտեսական գործունեության այդ տեսակները չի դիտել որպես ձեռնարկատիրական գործունեության տարրեր», այսինքն՝ ՀՀ վճռաբեկ դատարանն իր հերթին տնտեսական ընկերությունում մասնակցությունը չի դիտում ձեռնարկատիրական գործունեություն, սակայն այն համարում է տնտեսական գործունեություն¹⁸, բայց այդպես էլ չի սահմանում «տնտեսական գործունեություն» հասկացությունը և չի բացահայտում դրա բովանդակությունը:

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ ո՛չ նորմատիվ ակտերը, ո՛չ էլ դատական պրակտիկան այդպես էլ չեն բացահայտում «տնտեսական գործունեություն» հասկացությունը, դրա բովանդակությունը, բնորոշ հատկանիշները և սուբյեկտներին, այլ պարզապես անդրադառնում են այս կամ այն դրսևորմանը, և, որպես հետևանք, չեն բացահայտվում նաև կապը և հարաբերակցությունը ձեռնարկատիրական գործունեության հետ: Նշված հարցերին մանրամասն անդրադարձ նախկինում կատարել ենք¹⁹, ուստի, հաշվի առնելով, որ «տնտեսական գործունեություն» և «ձեռնարկատիրական գործունեություն» եզրույթները լայնորեն կիրառվում են օրենսդրի և դատարանների կողմից, միաժամանակ միասնական մոտեցման բացակայությունը հանգեցնում է կամայական, իրավիճակային լուծումների, սույն հոդվածի նպատակն ենք համարում գործունեության այդ տեսակների փոխադարձ կապի դոկտրինալ պարզաբանումը:

Անշուշտ, տնտեսական և ձեռնարկատիրական գործունեության հարաբերակցության հիմնախնդիրը պահանջում է հստակություն. ձեռնարկատիրական գործունեության բոլոր մյուս բնութագրիչները ածանցվում են դրանից: Այս իմաստով ելակետային և շատ կարևոր դրույթ է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 59 հոդվածի 1-ին մասով սահմանված նորմը, համաձայն որի՝ ձեռնարկատիրական գործունեությունը տնտեսական գործունեության տեսակ է:

¹⁵ <http://www.concourt.am/armenian/decisions/common/2013/pdf/sdv-1065.pdf>

¹⁶ Տե՛ս ՀՀՊՏ 1997.05.20/11:

¹⁷ Տե՛ս ՀՀՊՏ 2002.01.09/1(176), Հոդ. 1:

¹⁸ Ի դեպ, գործող Սահմանադրությունը ձեռնարկատիրական գործունեությունը դիտելով որպես տնտեսական գործունեության տեսակ փաստորեն դատավորին չի արգելում զբաղվել տնտեսական գործունեությամբ (տե՛ս Սահմանադրության 164 հոդվածը):

¹⁹ Տե՛ս **Դ. Մ. Մերոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 210-230:

Մեր կարծիքով, Սահմանադրության մեջ այդ նորմը տեղ է գտել տեսական գրականությունում ձեռնարկատիրական գործունեությունը տնտեսական գործունեության տարատեսակ համարելու գերիշխող տեսակետի շնորհիվ: Այդպես է կարծում նաև ռուս տեսաբան Երշովան, որի կարծիքով՝ ձեռնարկատիրական գործունեությունը տնտեսական գործունեության տեսակ է և, որպես տեսակային հատկանիշ, ունի շահույթ ստանալու ուղղվածություն²⁰, իսկ Մամուտովը ընդգծում է, որ «տնտեսական գործունեություն» հասկացությունը ներառում է ձեռնարկատիրությունը, սակայն չի վերաժվում դրան²¹: Բելլիսը իր հերթին կարծում է, որ ձեռնարկատիրական և տնտեսական գործունեություն «խաչվող» հասկացություններ են. ամեն մի տնտեսական գործունեությունը չի կարող համարվել ձեռնարկատիրական²²: Լապտևը նշում է, որ տնտեսական գործունեությունը ավելի լայն հասկացություն է, քան ձեռնարկատիրականը: Ժամանակակից պայմաններում այն առավելապես ընդունում է ձեռնարկատիրական գործունեության ձև, սակայն կարող են լինել տնտեսական գործունեության այնպիսի տեսակներ, որոնք չունենան ձեռնարկատիրականին բնորոշ հատկանիշներ²³:

Մեր այս տեսակետը հիմնավորելու նպատակով, կարծում ենք, ճիշտ կլինի համեմատություն կատարել տնտեսական և ձեռնարկատիրական գործունեության հատկանիշների միջև:

Տնտեսական գործունեության հատկանիշները հետևյալն են՝

- տնտեսական գործունեությունը մարդկային գործունեության հանրօգուտ տեսակ է,

- տնտեսական գործունեության սուբյեկտներ են ֆիզիկական և իրավաբանական անձինք, որոնք այդ գործունեությունն իրականացնում են ինքնուրույն կամ համատեղ,

- տնտեսական գործունեության իրականացման արդյունքում ստեղծվում են դրամական արժեք ունեցող նյութական և հոգևոր բարիքներ,

- տնտեսական գործունեությունն իրականացվում է տնտեսության ոլորտում,

- տնտեսական գործունեության նպատակն է անհատների և հասարակության պահանջմունքները բավարարելը²⁴:

²⁰ Տե՛ս «Современное предпринимательское право» (автор главы – И. В. Ершова). М., 2014. էջ 79:

²¹ Տե՛ս «Хозяйственное право». Учебник. Киев, 2002, էջ 3:

²² Տե՛ս «Предпринимательское право России». Учебник (автор главы – В. С. Белых). М., 2008, էջ 21:

²³ Տե՛ս «Предпринимательское право: понятие и субъекты». М., 1997, էջ 18, «Предпринимательское право (хозяйственное право)». Учебник (автор главы – В. В. Лаптев). М., 2006, էջ 122:

²⁴ Տե՛ս **Դ. Մ. Սերոբյան**, նշվ. աշխ., էջ 227-228:

Ի տարբերություն տնտեսականի, ձեռնարկատիրական գործունեությունը տեսական գրականությունում մանրակրկիտ քննարկվել է: Մասնավորապես, ըստ պրոֆ. Բարսեղյանի՝ ձեռնարկատիրական գործունեության հատկանիշներն են մասնագիտական բնույթը, ինքնուրույնությունը, աշխատանքն իր ռիսկով կազմակերպելը և պարբերաբար շահույթ ստանալը²⁵: Իհարկե կարելի է այստեղ հիշատակել նաև այլ հեղինակների կարծիքներ, սակայն տեսության մեջ գերիշխող է այս տեսակետը: Տեսաբանները նշում են ձեռնարկատիրական գործունեության յոթ հատկանիշ, սակայն, բացի հիշատակվածներից, մնացյալը վիճահարույց է²⁶:

Այժմ համեմատենք տնտեսական և ձեռնարկատիրական գործունեության հատկանիշները: Երկուսն էլ մարդկային գործունեության տեսակ են, տնտեսական գործունեությունը հանրօգուտ, այսինքն՝ հանրության շահերից բխող գործունեություն է, իսկ ձեռնարկատիրականը կարող է լինել և՛ հանրօգուտ, և՛ որոշակի սուբյեկտի շահից բխող: Միաժամանակ, առանձնացնելով ձեռնարկատիրական գործունեության մասնագիտական բնույթը, կարելի է փաստել, որ երբեմն ավելի խիստ պահանջներ ներկայացնելով ձեռնարկատիրական գործունեություն իրականացնող սուբյեկտներին՝ նրանց գործունեության ոլորտը նեղացվում է, մինչդեռ տնտեսական գործունեության սուբյեկտների համար միշտ չէ, որ այդ գործունեությունը մասնագիտացված է: Այսպես, օրինակ, իր տնամերձ հողամասում բանջարեղեն աճեցնող սեփականատերը տնտեսական գործունեության սուբյեկտ է, սակայն նույն բանջարեղենը շահույթ ստանալու նպատակով մշակող ձեռնարկատիրոջ նկատմամբ ներկայացվում են ավելի խիստ պահանջներ: Սուբյեկտների մասով կարելի է ավելացնել, որ և՛ տնտեսական, և՛ ձեռնարկատիրական գործունեության սուբյեկտները իրենց աշխատանքը կարող են իրականացնել և՛ ինքնուրույն, և՛ համատեղ, ուստի այս պարագայում կարծես թե որևէ առանձնահատկություն չկա:

Երկու տեսակի սուբյեկտների գործունեության արդյունքում ստեղծվում են դրամական որոշակի արժեք ունեցող նյութական և հոգևոր բարիքներ, երկու դեպքում էլ գործունեությունն իրականացվում է տնտեսության ոլորտում, ուստի այս իմաստով այդ երկու տեսակների միջև տարբերություններ չեն նկատվում:

Ինչ վերաբերում է աշխատանքները իր ռիսկով կատարելուն, ապա ձեռնարկատիրական գործունեության դեպքում սա թե՛ տեսականորեն, թե՛ նորմատիվային առումով հաստատված պահանջ է, մինչդեռ տնտեսավարող ոչ բոլոր սուբյեկտներն են կրում անբարենպաստ հետևանքների ռիսկը, և եթե ձեռնարկատիրոջ համար այս հատկանիշը պարտադիր է, ապա տնտեսական գործունեություն իրականացնող

²⁵ Տե՛ս **S. Կ. Բարսեղյան**, Գործարարական իրավունք, Եր., 2001, էջ 33:

²⁶ Տե՛ս **Белых В. С.** Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России. М., 2009, էջ 39:

սուբյեկտի համար անգամ ֆակուլտատիվ հատկանիշ չէ, այսինքն՝ տնտեսական գործունեության համար միշտ չէ, որ ռիսկը իրավական նշանակություն ունի:

Գործունեության այս երկու տեսակների նպատակներից ելնելով՝ նույնպես կարող ենք փաստել, որ տնտեսական գործունեության նպատակներն ավելի լայն են, քան ձեռնարկատիրականինը, քանզի վերջինս անպայման պետք է շահույթ ստանալու նպատակ հետապնդի, և սա պարտադիր պայման է անգամ ոչ առևտրային կազմակերպության համար, որի ստացած շահույթը ոչ թե բաշխվում է կազմակերպության հիմնադիրների (մասնակիցների) միջև, ինչը գործնականում երբեմն օբյեկտիվորեն անհնար է, այլ ուղղվում է կանոնադրությամբ սահմանված նպատակների իրագործմանը: Հետևաբար, ինչպես համոզվում ենք, գործունեության նպատակի տեսանկյունից տնտեսական գործունեության ոլորտը ավելի լայն է, քան ձեռնարկատիրական գործունեությանը:

Ուստի պայմանականորեն կիրառելով հայտնի բանաձևը՝ կարող ենք հանգել եզրակացության, որ ձեռնարկատիրական գործունեության ցանկացած տեսակ իր բնույթով տնտեսական է, մինչդեռ հակառակը պնդել չի կարելի. տնտեսական գործունեության բոլոր տեսակները չեն, որ կարող են համապատասխանել ձեռնարկատիրական գործունեության հատկանիշներին, հետևաբար և համարվել ձեռնարկատիրական: Շարունակելով այս շղթան և հիմնվելով փիլիսոփայության կանոնների վրա, որ որոշակի երևույթները որևէ դասի տեսակ են այն դեպքում, երբ պարունակում են այդ դասին բնութագրական բոլոր հատկանիշները, և դրա հետ միաժամանակ, ունեն առանձնահատուկ հատկանիշներ, որոնց շնորհիվ տարբերվում են մյուսներից, հետևաբար դրանք այդ դասի նկատմամբ հանդես են գալիս որպես տեսակ²⁷, կարող ենք փաստել, որ ձեռնարկատիրական գործունեությունը տնտեսական գործունեության առանձին տեսակ է: Կրկին, առանց նմանություններին անդրադառնալու, ընդգծենք տնտեսական և ձեռնարկատիրական գործունեության տարբերությունները. 1) ձեռնարկատիրական գործունեության դեպքում շահույթ ստանալը նորմատիվային պարտադիր հատկանիշ է, 2) սուբյեկտային կազմի տեսանկյունից ձեռնարկատիրական գործունեությամբ կարող է զբաղվել հատուկ իրավական կարգավիճակ՝ օրենքով սահմանված կարգով պետական գրանցում ստացած սուբյեկտը, իսկ երբեմն նաև՝ արտոնագրված, մինչդեռ տնտեսականի դեպքում դա պարտադիր չէ, 3) տնտեսական գործունեության սուբյեկտների համար միշտ չէ, որ այդ գործունեությունը մասնագիտացված բնույթի է, ինչպես նաև տնտեսական գործունեության համար ռիսկը միշտ չէ, որ իրավական նշանակություն ունի: Հետևաբար, մեր կարծիքով, տնտեսական և ձեռնարկատիրական գործունեությունը հարա-

²⁷ Տե՛ս «Философский словарь». М., 1991, էջ 66:

բերակցվում են որպես դաս և տեսակ, քանի որ, ինչպես հիմնավորվեց, ձեռնարկատիրական գործունեությունը բավարարում է տնտեսական գործունեության բոլոր հատկանիշները և միաժամանակ ունի իր առանձնահատկությունները, որոնցով այն տարբերվում է տնտեսական գործունեությունից և ունի ավելի նեղ կիրառություն:

Ամփոփելով, կարելի է հետևություն անել, որ տնտեսական գործունեությունը սահմանադրաիրավական մակարդակով ճանաչելը և ձեռնարկատիրական գործունեությունը տնտեսական գործունեության տեսակ համարելը արդարացված և հիմնավորված են և, կարծում ենք, կնպաստեն տնտեսական հարաբերությունների պատշաճ իրավական կարգավորմանը:

Բանալի բառեր – *Սահմանադրություն, օրենսդրություն, տնտեսական, գործարարական, ձեռնարկատիրական գործունեություն, իրավունք, կարգավորում*

ДАВИД СЕРОБЯН – Проблема соотношения экономической и предпринимательской деятельности в свете конституционных изменений. – После обретения независимости правовое регулирование экономических отношений претерпело в Армении значительные изменения. Эти изменения носят фундаментальный характер и преследуют цель развития предпринимательства, защиты и поощрения свободной конкуренции в интересах потребителей.

В статье проанализированы теоретические положения действующего законодательства и судебная практика, сопоставлены признаки экономической и предпринимательской деятельности и выявлено их соотношение. В свете недавних конституционно-правовых реформ сделан вывод об обоснованности доктринального и законодательного закрепления предпринимательства как вида экономической деятельности.

Ключевые слова: *Конституция, законодательство, экономическая и предпринимательская деятельность, право, регулирование*

DAVID SEROBYAN – The Issue of Economic and Entrepreneurial Activity Correlation in the Light of Constitutional Changes. – The modern legal regulation of economic relations in the Republic of Armenia has undergone significant changes in comparison with the legal regulation of the same economic relations prior to Armenia's independence. These changes are fundamental and primarily pursue the goal of developing the very economic relations and in particular business relations, protection and promotion of free economic competition for the development of entrepreneurship and consumer protection.

In this article, based on the analysis of theoretical provisions, current legislation and judicial practice, an attempt is made to identify the correlation of economic and business activities, comparison of signs of economic and entrepreneurial activity. In the light of the constitutional and legal reforms recently carried out in the Republic of Armenia, the author concludes that doctrinal and legislative establishment of entrepreneurial activity as a type of economic activity is reasonable.

Key words: *Constitution, legislation, economic, business, activity, law, regulation*

ԿՐԻՄԻՆԱԼՈԳԻԱ

ԱՆՉԱՓԱՀԱՍԻ ՀԱՆՑԱՎՈՐ ԿԱՄ ՇԵՂՎՈՂ ՎԱՐՔԱԳԾԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՄՈՏԻՎԱՑԻՈՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԱՆՆԱ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Հանցանք կատարած անձի կրիմինալոգիական բնութագրի ուսումնասիրությունը ենթադրում է նրա ինչպես սոցիալ-ժողովրդագրական, սոցիալ-դերային, այնպես էլ հոգեբանական ենթակառուցվածքների վերլուծություն: Անձի ո՛չ սոցիալական կարգավիճակը, ո՛չ սոցիալական դերերը և ո՛չ էլ հանցավոր վարքագծի դրսևորման պատճառ դարձող օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ այլ գործոնները չեն կարող հանգեցնել հանցանքի կատարման՝ առանց այդ անձի հոգեկան ոլորտով անցնելու, հոգեբանական կարգավիճակ ձեռք բերելու: Ուստի հանցավոր վարքագծի դրսևորման իրական պատճառները պարզելու համար անհրաժեշտ է բազմակողմանի վերլուծության ենթարկել հանցանք կատարող անչափահասի սոցիալ-հոգեբանական բնութագիրը, ինչը ենթադրում է նրա պահանջումներին, շահերին, արժեքային կողմնորոշումներին, իրավագիտակցության, անձնային բնութագրիչ հատկանիշների ուսումնասիրություն:

Մարդու վարքագծի, այդ թվում նաև հանցավոր վարքագծի դրսևորման գործոնների համակարգում առաջատար դերը պատկանում է պահանջումներին և շահերին: Հոգեբանությունը պահանջումները դիտարկում է որպես անձի ակտիվության աղբյուր, շարժիչ ուժ, որոշակի կարիք, որն արտացոլվելով նրա գիտակցության մեջ, առաջացնում է դրա վերացմանն ուղղված մղում¹: Իսկ շահը անձի ներքին վերաբերմունքն է օբյեկտի հանդեպ, որոշակի անձի համար այդ օբյեկտի կենսական կարեւորությունն ու հուզական գրավչությունը²: Պահանջումները և դրանց հիման վրա առաջացող շահերը հանցավոր վարքագծի շարժառիթները ձևավորող հոգեբանական հիմնական երևույթներն են:

Մարդու պահանջումները բազմաթիվ են, սակայն պայմանականորեն դրանք բաժանվում են 5 խմբի՝ ա) ֆիզիոլոգիական (սնվելու, սեռական և այլն), բ) անվտանգության (պաշտպանություն ցավից, վախից, ցրտից և այլն), գ) սոցիալական շփման (սիրտ, քնքշության, սոցիալական

¹ Տե՛ս **Петровский А. В., Ярошевский М. Г.** Теоретическая психология. М., 2001, էջ 129, **Немов Р. С.** Психология. М., 2001, էջ 672, **Рубинштейн С. Л.** Основы общей психологии. СПб., 2002, էջ 522:

² Տե՛ս «Механизм преступного поведения». М., 1981, էջ 53-57:

նույնականացման, միավորման և այլն), դ) սեփական անձի հանդեպ հարգանքի (համակրանքի, ճանաչման հասնելու և այլն), իսկ ամենաբարձրը ինքնաիրացման պահանջմունքն է (իր հնարավորությունների և ունակությունների իրացման, ուրիշի կողմից ընկալման և այլն)³:

Հանցավոր վարքագիծ դրսևորող անձանց, այդ թվում անչափահասներին, որպես կանոն, բնութագրական է կենսաբանական, նյութական պահանջմունքների գերակայությունը հոգևորի նկատմամբ. հանցավոր վարքագիծ դրսևորած անձանց ճնշող մեծամասնության համար ՀՀ-ում ներկա ժամանակաշրջանում երջանիկ կյանքի կարևորագույն նախադրյալներից մեկը նյութական ապահովվածությունն է: Ինչ վերաբերում է հոգևոր արժեքներին հաղորդակցվելու, ստեղծագործելու, ինքնակատարելագործվելու պահանջմունքներին, ապա դրանք հետին պլան են մղվում ինչպես հանցանքներ կատարած անձանց, այնպես էլ օրինապահ քաղաքացիների մեծ մասի կողմից⁴: Հոգևոր արժեքներին հաղորդակցվելու տարբերակներից մեկը գիրք կարդալն է, ֆիլմեր դիտելը, սակայն «Աբովյան» քրեակատարողական հիմնարկում պատիժ կրող դատապարտյալների հետ անցկացված հարցազրույցները վկայում են, որ վերջիններիս առավելապես հետաքրքրում են ոչ թե գեղարվեստական բարձրարժեք ստեղծագործությունները, այլ մարտական ֆիլմերը, հանցավոր կյանքին վերաբերող գրքերը:

Պահանջմունքների նման բաշխումը պայմանավորված է հասարակության կյանքի տարբեր ոլորտներում տեղ գտած այնպիսի փոփոխություններով, ինչպիսիք են՝ բնակչության հիմնական զանգվածի աղքատացումը, նյութական միջոցների ձեռքբերման օրինական հնարավորությունների սահմանափակությունը, համատարած գործազրկությունը, սպառողական կողմնորոշումների տարածումը: Օրվա ապրուստի հայթայթման, իրենց սոցիալական կարգավիճակի պահպանման խնդրի լուծումն այնքան հրատապ է հասարակության անդամների համար, որ հոգևոր պահանջմունքների բավարարումը նրանց զգալի մասի համար դառնում է երկրորդական: ՀՀ դատական տեղեկատվական «DATALEX» վեբկայքում տեղադրված դատավճիռների ուսումնասիրությունը ևս ցույց է տալիս, որ վերջին տարիներին անչափահասների կողմից գողությունների առարկա են լինում հիմնականում սնունդը, ծխախոտը կամ հագուստը:

³ Տե՛ս Хеккхаузен Х. Мотивация и деятельность. М., 1986, т. 1, էջ 114:

⁴ Նման օրինաչափություն գրանցվել է նաև նախկինում կատարված ուսումնասիրությունների ժամանակ. մասնավորապես՝ շահադիտական-բռնի մոտիվացիայով հանցագործությունների համար պատիժ կրողների 94 և օրինապահ քաղաքացիների 91 %-ը կարևորել են նյութական բարեկեցությունը, ընդ որում՝ այդ պահանջմունքը դատապարտվածների 47 %-ի համար ունեցել է առաջնային նշանակություն: Մինչդեռ հոգևոր պահանջմունքները կարևորել են օրինապահ քաղաքացիների 17 և դատապարտյալների 12 %-ը (մանրամասն տե՛ս Ա. Մարգարյան, Շահադիտական-բռնի մոտիվացիայով հանցանքներ կատարած անձանց սոցիալ-հոգեբանական բնութագիրը, «Պետություն և իրավունք», թիվ 2 (16), Եր., 2002, էջ 78-88):

Կենսաբանական մակարդակի, օրինակ՝ սննդի կամ ինքնապահպանման պահանջմունքները դժվար են վերահսկվում, քանի որ դրանք հաճախ դրսևորվում են բնագոյային մակարդակում, հետևաբար դա հնարավոր է միայն ուժեղ կամք ունենալու պարագայում: Մինչդեռ ավելի բարձր մակարդակի՝ անձի ինքնագիտակցության հետ կապված պահանջմունքները առավել հեշտ վերահսկելի են⁵:

Այս առումով առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում անչափահասների ինքնավերահսկման մակարդակի ուսումնասիրությունը: Կրիմինալոգիական բազմաթիվ ուսումնասիրություններ ցույց են տալիս, որ անչափահասների հանցավոր վարքագիծը հիմնականում ունի իմպուլսիվ բնույթ, այսինքն՝ տեղի է ունենում պահի ազդեցությամբ⁶: Հետևաբար նման իրավիճակներում ինքնավերահսկումը կարևոր գործոն է հանցավոր կամ շեղվող վարքագծի դրսևորումից անչափահասների գերծ մնալու համար:

Անչափահասների ինքնավերահսկման մակարդակի և շեղվող վարքագիծ դրսևորելու միջև կապը գնահատելու նպատակով Կրիմինալոգների եվրոպական միության նախաձեռնությամբ 30-ից ավելի երկրներում, այդ թվում՝ ՀՀ-ում, 2014 թ. իրականացված ISRD-3 հետազոտության շրջանակներում հարցման ենթարկվեցին 12-17 տարեկան դպրոցականներ:

Անչափահասների ինքնավերահսկման մակարդակը ուսումնասիրվել է երկու կտրվածքով՝ ռիսկային վարքագծի դիմելու պատրաստակամություն և հեղոնիստական⁷ պահանջմունքների բավարարում:

Ուշագրավ են այդ առումով ՀՀ-ում ստացված արդյունքները, որոնք վկայում են, որ մեզ մոտ մեծ թիվ են կազմում այն երեխաները, որոնք իրենց վարքագիծն իրականացնում են պահի ազդեցությամբ (69 %): Ընդ որում՝ հարցվածների 79.1 %-ը նշել է, որ սիրում է փորձել իրեն և պատրաստ է ռիսկի դիմելու:

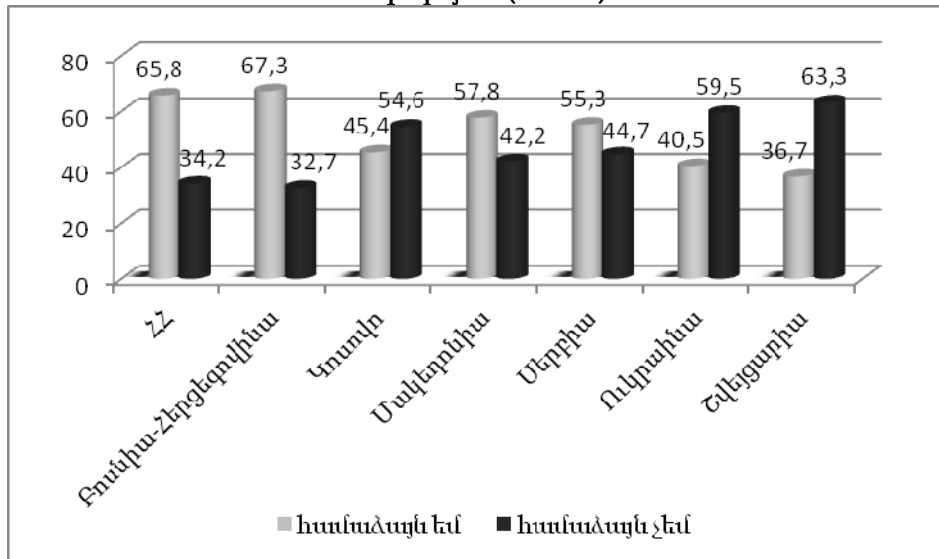
ՀՀ-ում հարցված երեխաներին (65.8 %) ավելի շատ հուզում է, թե իրենց հետ ինչ կկատարվի մոտ ապագայում, այլ ոչ թե հետագայում: Ուշագրավ է, որ ՀՀ-ում նկատվում է նույն միտումը, ինչ նախկին Հարավսլավիայի երկրներում, մինչդեռ, օրինակ, Շվեյցարիայում երեխաները որևէ վարքագիծ դրսևորելիս առավել պատասխանատու են մտնում դրա հետևանքներին, իրենց ապագային:

⁵ Տե՛ս Կудрявцев В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении. М., 2007, էջ 12:

⁶ Տե՛ս Брижак З. И., Волочай С. Н. Характеристика преступлений несовершеннолетних и её значение для повышения эффективности расследования // "Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство: право и управление", 2011, № 1 (7), էջ 100-103, **Wikstrom P., Svensson R.** When does self-control matter? The interaction between morality and self-control in crime causation. //European Journal of Criminology, 2010, Volume 7, number 7, էջ 404, **Wikstrom P., Trieber K.** The role of self-control in crime causation: Beyond Gottfredson and Hirschi's General theory of Crime. //European Journal of Criminology, 2007, Volume 4, number 2, էջ 237:

⁷ Հեղոնիզմը էթիկայի փիլիսոփայական ուղղություն է, որը հաճույք ստանալն ու ուրախանալը դիտում է որպես բարձրագույն արժեք և երջանկության նախապայման:

Ինձ ավելի շատ հուզում է, թե ինձ հետ ինչ կկատարվի մոտ, քան հեռու ապագայում (ISRД-3)

Հոգեբանության մեջ ժամանակի ընկալումը կարևոր նշանակություն ունի, քանի որ այն ազդում է անձի արժեքային համակարգի, մոտիվացիայի ձևավորման, վարքագծային մոդելի ընտրության վրա⁸: Դա հատկապես կարևորվում է տարբեր տարիքային խմբերում. երեխաների համար ապագան շատ անորոշ է և հեռու, մինչդեռ մեծահասակների համար այն շատ մոտ է: Սակայն ճգնաժամային իրավիճակներում, ֆրոստրացնող իրադրություններում (պատերազմ, սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամ, օտարում ընտանիքից, կյանքի պլանների ձախողում և այլն), անձն առավելապես կողմնորոշվում է դեպի մոտ, քան հեռու ապագա⁹:

Թեև ՀՀ անչափահասների շրջանում բարձր է ռիսկի դիմելու պատրաստակամությունը, սակայն դա զուտ հաճույքի համար անելն ընդունելի է հարցվածների միայն 44.1 %-ի համար: Գրեթե նույն համամասնությունն է (41.9 %) արկածներին ու աղբյուրներին, քան անվտանգությանը կարևորություն տալու հարցում:

Վերջին տվյալները հաստատում են Յու. Անտոնյանի այն տեսակետը, որ անչափահասներին, հատկապես դեռահասներին բնորոշ են արկածախնդրությունը, սուր զգացողություններ ապրելու, անհավանական իրադրություններում հայտնվելու ձգտումը, որտեղ իրենք կա-

⁸ Տե՛ս **Квасова О.** К современному состоянию проблемы временной перспективы личности // "Историческая и социально-образовательная мысль", 2012, № 5 (15), էջ 138:

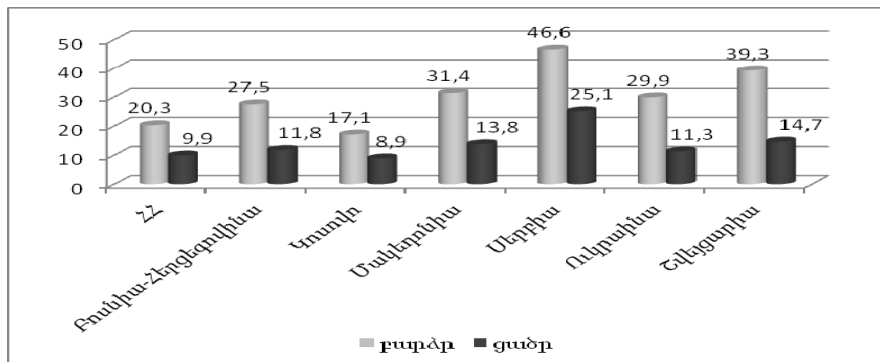
⁹ Տե՛ս **Музыкаев К.** Переживание времени в период кризисов // "Психологический журнал", 1999, т. 2, № 4, **Миско Е. А., Тарабрина Н. В.** Особенности жизненной перспективы у ветеранов войны в Афганистане и ликвидаторов аварии ЧАЭС // "Психологический журнал", 2004, № 3:

րող են ի ցույց դնել իրենց խիզախությունը, ֆիզիկական ուժն ու ճարպկությունը¹⁰: Նրա կարծիքով, դեռահասների մի մասը այդ պահանջմունքները բավարարում է սպորտով զբաղվելով, իսկ նման հնարավորություն չունեցողների մի մասը՝ հանցավոր վարքագիծ դրսևորելով:

ISRD-3 ուսումնասիրության շրջանակներում հարցված անչափահասների՝ ռիսկի դիմելու պատրաստականության և նրանց շեղվող վարքագծի դրսևորման հաճախականության համադրումը վկայում է, որ այդ երկուսի պարագայում առկա է կոռելյացիա. ռիսկի դիմելու բարձր մակարդակ ունեցողները գրեթե 2 անգամ ավելի հաճախ են շեղվող վարքագիծ դրսևորել, քան ռիսկի դիմելու ցածր մակարդակ ունեցողները:

Գծապատկեր 2

Ռիսկի դիմելը և շեղվող վարքագիծը (ISRD-3)

Սակայն այդ կոռելյացիան չի նկատվում, երբ առնչությունը վերաբերում է ոչ թե սոսկ շեղվող, այլ սեփականության դեմ ուղղված կամ բռնի հանցավոր վարքագծին: Ռիսկի դիմելու թե՛ բարձր, թե՛ ցածր պատրաստություն ունեցող անչափահասների շրջանում հանցավոր ոտնձգությունների հաճախականությունը դրսևորվել է գրեթե նույն համամասնությամբ՝ սեփականության դեմ՝ 1.3 և 1.9 %, բռնի ոտնձգությունների՝ 3.1 և 3.1 %:

Ստացված տվյալների վերլուծությունից հետևում է, որ ռիսկի դիմելու երեխաների պատրաստականությունը դրսևորվում է միայն շեղվող վարքագծի առանձին տեսակների դեպքում, հատկապես՝ վանդալիզմի, գրաֆիտիի, խմբային կոռիվների, մինչդեռ անձի առողջությանը վնաս հասցնելու, կողոպուտ կամ ավազակային հարձակում կատարելու պարագայում այն էական ազդեցություն չունի, և այստեղ առավել վճռորոշ են դառնում անչափահասի անձի սոցիալ-հոգեբանական այլ առանձնահատկությունները:

¹⁰ См. у Антоныя Ю. М. Личность несовершеннолетнего преступника // "Вестник Всероссийского института повышения квалификации сотрудников Министерства внутренних дел Российской Федерации", 2013, № 2 (26), էջ 3-9:

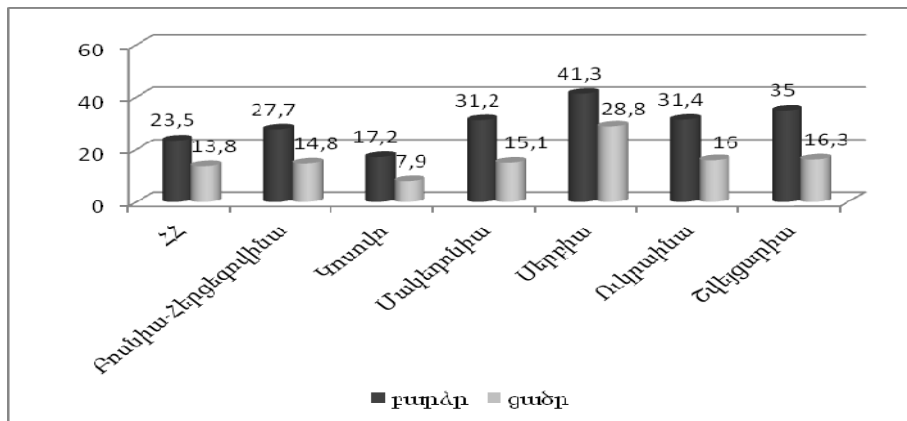
Նման վիճակը թերևս բացատրվում է երեխաների կողմից իրենց վարքագծի համար պատասխանատվության ենթարկվելու հնարավորության գնահատմամբ. գրաֆիտիի, վանդալիզմի, խմբային կռիվների պարագայում նրանք իրատեսական չեն համարում, որ իրենց ծնողները թույլ կտան իրենց երեխաներին պատասխանատվության ենթարկել, մինչդեռ առավել լուրջ իրավախախտումներ կատարելիս նրանք վստահ չեն, որ ծնողները հաջողության կհասնեն իրենց պատասխանատվությունից ազատելու հարցում:

Պատահական չէ, որ երեխաների ավելի մեծ զանգվածին է հուզում, թե սեփական վարքագիծը իրենց վրա ինչպես կանդրադառնա ապագայում: ISRD-3 ուսումնասիրության շրջանակներում ՀՀ-ում հարցման ենթարկված անչափահասների 27 %-ը նշել է, որ իրենց չի անհանգստացնում, թե իրենց վարքագիծը ինչ հետևանքներ կունենա հետագա կյանքի վրա, այլ կարևորում են հաճույք ստանալը: Միաժամանակ, ՀՀ երեխաները կարևորում են սեփական կարիքների բավարարումը՝ առանց ուրիշներին վնասելու (72.7 %), հոգեկան հուզմունք պատճառելու (73.9 %), նրանց համար խնդիրներ ստեղծելու (81.6 %):

Ակնհայտ է, որ անչափահասների մեծ մասին բնութագրական է ուրիշների զգացմունքները, իրավունքներն ու շահերը չտոնահարելու ցանկությունը: Այլ խնդիր է, որ երեխայի ցանկությունը և փաստացի կատարածը կարող են չհամընկնել. երեխաները միշտ չէ, որ գիտակցում են ուրիշներին վնաս կամ տառապանք պատճառելու հանգամանքը՝ իրենց տարիքային առանձնահատկությունների, կենսափորձի և երևույթները քննադատական վերլուծության ենթարկելու ունակությունների պատճառով:

Գծապատկեր 3

Հեղոնիստական մոտեցումը և շեղվող վարքագիծը (ISRD-3)

ISRD-3 հետազոտության շրջանակներում գնահատվեց հեղոնիստական հակվածության մակարդակի և շեղվող վարքագծի միջև կապը:

Առկա է ուժեղ արտահայտված կոռեյացիա հեղոնիստական հակվածության բարձր մակարդակի և շեղվող վարքագծի միջև:

Էական տարբերություն չի գրանցվել հեղոնիստական հակվածության բարձր և ցածր մակարդակ ունեցող անչափահասների կողմից սեփականության դեմ ուղղված ոտնձգությունների կատարման առումով (1.5 և 1.3 %), սակայն բացահայտվել է, որ նման հակվածության բարձր մակարդակ ունեցող երեխաների խմբում գրեթե 2 անգամ ավելի հաճախ է բռնի վարքագիծ գրանցվել (4 և 2.3 %):

Վերջին բացահայտումը հաստատում է կրիմինալոգիական գրականության մեջ արտահայտված այն տեսակետը, որ բռնի վարքագիծ դրսևորած երեխաներին բնորոշ է բարձր հուզականությունը, հուզական անկայունությունը, էմպատիայի ցածր մակարդակը¹¹:

Ակնհայտ է, որ անչափահասների կամային ոլորտը, ինքնավերահսկումը և հատկապես հեղոնիստական գաղափարներին հետևելը ՀՀ-ում մեծ ազդեցություն են ունենում նրանց շեղվող վարքագծի վրա: Ընդ որում՝ ինքնավերահսկման ցածր մակարդակը առավելապես ազդում է բռնի վարքագծի դրսևորման վրա:

Հանցավոր վարքագիծ դրսևորած անչափահասի անձի ուսումնասիրության կարևոր բաղադրիչներից են նրա արժեքային համակարգն ու կողմնորոշումները հատկապես ներկա ժամանակաշրջանում, երբ հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում տեղ գտած բեկումնային փոփոխությունները հանգեցրել են հասարակության արժեքային համակարգի անորոշության, մի շարք արժեքներ վերացել են, և փոխարենը հայտնվել են այնպիսիք, որոնք անընդունելի են նախկին արժեքային համակարգով դաստիարակություն ստացած անձանց համար:

Հասարակությունում գոյություն ունեցող տարաբնույթ հայացքներից, գաղափարներից, սկզբունքներից, վարքագծի նորմերից և կանոններից անձն ընդունում է միայն նրանք, որոնք առավելապես համապատասխանում են իր սոցիալական փորձով ձևավորված ներքին դիրքորոշմանը: Այդ արժեքներով էլ նա ղեկավարվում է իր և այլ անձանց վարքագիծը և իրականությունը գնահատելիս¹²:

Արժեքային կողմնորոշումներով է պայմանավորված նաև ցանկալի նպատակին հասնելու համար անձի կողմից դրսևորվող վարքագծի որոշակի, այդ թվում հանցավոր տարբերակի ընտրությունը:

Հասարակության ճգնաժամային փուլերում, երբ տեղի է ունենում

¹¹ Տե՛ս **Грудинин Н. С., Галынская Д. С.** Личность несовершеннолетнего преступника // "Вестник Уральского финансово-юридического института", № 4(6)/2016, էջ 7, **Ратанина О. В.** Самоконтроль, импульсивность, агрессивность и эмпатия как факторы делинквентного поведения подростков // «Молодёжь третьего тысячелетия». Сборник научных статей. М., 2016, էջ 683-685:

¹² Տե՛ս **Тарарухин С. А.** Преступное поведение (социальные и психологические черты). М., 1974, էջ 26-30, **Аракелян С.** Криминологическая характеристика лица, совершившего убийство в Республике Армения // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն», 2015, № 2 (17), էջ 18:

արժեքային համակարգի վերագնահատում, և այն դեռևս կանոնակարգված չէ, լուրջ խնդիրներ են ծագում անչափահասների արժեքային կողմնորոշումների ձևավորման գործընթացում¹³։ ընտանիքում, ուսուցիչների շրջանում արժեքային համակարգի վերաբերյալ կայուն պատկերացումների բացակայությունը, ծնողների, ուսուցիչների կողմից կարևորվող և երեխաներին ուսուցանվող, սակայն նոր սոցիալական իրողությունը չհամապատասխանող, ուստի կիրառություն չգտնող վարքագծային նորմերը, սկզբունքներն ու գաղափարները երեխայի մոտ ձևավորում են անորոշություն, անվստահություն իրեն փոխանցվող արժեքների կարևորության վերաբերյալ, որոնք հանգեցնում են կյանքի իմաստի, նշանակության, հայրենասիրության, հոգևոր ոլորտի հիմնարար արժեքների մերժման։

Եթե նախկինում երեխայի արժեքային համակարգում, մասնավորապես արժեք-նպատակներում առաջնային տեղ էր տրվում ընտանեկան երջանկությանը, այնուհետև՝ կրթությանը, ընկերական լավ միջավայրի ձևավորմանը, ապա ներկայումս՝ նյութական բարեկեցությանն ու բարօրությանը։

Այսպես, 2006 թ. ՀՀ 12-17 տարեկան դպրոցականների շրջանում մեր իրականացրած ուսումնասիրության արդյունքների համաձայն՝ նյութական միջոցների առկայությունը անչափահասների շրջանում կարևոր արժեք է, հարգանքի արժանանալու նախապայման, ինքնահաստատման միջոց։ Դրա անուղղակի վկայությունն է նաև այն, որ նյութապես անապահով ընտանիքների երեխաները գրեթե երկու անգամ ավելի հաճախ են հալածանքի ու ծաղրածանակի ենթարկվում։

Փոփոխվում է նաև անչափահասների արժեք-միջոցների համակարգը. ավանդաբար այդ համակարգում առաջնային էին դիտվում ազնվությունը, ճշտախոսությունը, դաստիարակվածությունը, ինքնատիրապետումն ու հարգանքն այլ անձանց, հատկապես մեծահասակների նկատմամբ։ Մեր իրականացրած ISRD-3 ուսումնասիրության արդյունքները, սակայն, վկայում են, որ ՀՀ-ում այդ արժեքները վերանայվում են. կարևորվում է ձեռներեցությունը, նյութական միջոցների ձեռքբերման նպատակով արդարացվում են խաբեությունը, ընկերներին մոլորեցնելը։ Այսպես՝ «Ի՞նչ էք կարծում, ինչպե՞ս կվերաբերվեն Ձեզ Ձեր ընկերները, մայրը, հայրը, ուսուցիչը, հարևանները, եթե Դուք Ձեր օգտագործած իրը թանկ գնով վաճառեք Ձեր ընկերոջը, իսկ Դուք ավելի մատչելի գնով ձեռք բերեք նորը» հարցին միայն 25.9 %-ն է նշել, որ իր կարծիքով ընկերները կքննադատեն իրեն, 43.8 %-ի կարծիքով՝ ինքը կարժանանա հոր, իսկ 44.3 %-ը՝ մոր պարսավանքին, 34.1 %-ը ուսուցչի, 24.1 %-ը՝ հարևանների քննադատությանը։ Հարցվածների 50 %-ից ավելին չի ընկալում նման վարքագծի բացասական ուղղվածությ-

¹³ Տե՛ս **Волков Б. С.** Психология юности и молодости. Учебник для вузов. М., 2006:

յունը, ինչը թերևս պայմանավորված է նաև հասարակությունում նման երևույթների տարածվածությամբ ու անպատճելիությամբ:

Պատահական չէ, որ հարցված երեխաների 23.9 %-ը նշել է, որ մեծերին խաբելը ամոթալի չէ, ավելին՝ արդարացված է: Ընդ որում՝ շեղվող վարքագիծ դրսևորած անչափահասների շրջանում այդ ցուցանիշը գրեթե երկու անգամ ավելի է:

Ստացված արդյունքները վկայում են նաև, որ երեխայի ասոցիալ վարքի կանխարգելման առումով նշանակություն ունեցող սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկությունների ձևավորման գործընթացում թուլանում է սոցիալական առանձին կառույցների դերը. եթե ուշադրություն դարձնենք այն սուբյեկտներին, որոնց քննադատությունը երեխան ակնկալում է «ձեռներեցություն» դրսևորելիս, ապա ակնհայտ է, որ նման մոտեցում նա ամենից շատ ակնկալում է ընտանիքից՝ մորից և հորից, ապա՝ դպրոցից, ուսուցչից, հետո միայն՝ ընկերական միջավայրից ու հարևաններից: Առավել հետաքրքիր է հենց վերջին երկու սոցիալական օղակների դերակատարությունը. եթե ընկերների կողմից քննադատություն չակնկալելը հասկանալի է, քանի որ երեխան իրեն լիովին ինտեգրված է զգում այդ միջավայրում, վստահ է, որ ընկերների մեծ մասը իր հետ համամիտ է, ապա հարևաններից քննադատություն չակնկալելը պայմանավորված է մի կողմից՝ երեխայի նկատմամբ վերջիններիս սոցիալական հսկողության թուլացմամբ, մյուս կողմից՝ հարևանների կարծիքի հանդեպ երեխայի անտարբերությամբ:

Անչափահասների հանցավոր կամ շեղվող վարքագծի դրսևորման առումով կարևոր դերակատարություն ունեն ոչ միայն արժեքային կողմնորոշումները, այլև վարքագծի դրդապատճառները, շարժառիթները:

ՀՀ ոստիկանության տեղեկատվական կենտրոնի տրամադրած տվյալները վկայում են, որ անչափահասների կողմից բռնությամբ զուգորդված հանցավոր վարքագիծ դրսևորելու պարագայում կարևոր դերակատարություն ունեն խուլիգանական շարժառիթները: Մասնավորապես, 2003-2015 թթ. ընթացքում սպանությունների 12.1 %-ը իրականացվել է խուլիգանական շարժառիթներով, սակայն անձի առողջությանը դիտավորությամբ վնաս պատճառելու պարագայում այդ շարժառիթը կազմել է ընդամենը 0.9 %: Ընդ որում՝ անչափահասների բռնի վարքագծի դրսևորումները, հատկապես սպանությունները, հաճախ կատարվել են առանձնակի դաժանությամբ (6.1 %-ը):

Ինչ վերաբերում է սեփականության դեմ ուղղված հանցավոր ոտնձգություններին, ապա ուսումնասիրությունները վկայում են, որ անչափահասների կատարած գողությունների մոտ 30 %-ի դեպքում է առկա եղել շահադիտական դրդապատճառը, մինչդեռ մնացած դեպքերում գերակայել են ինքնահաստատման, արկածախնդրության, սուր զգացողություններ ունենալու, խմբից կախվածության, տարիքային

թեթևամտության դրդապատճառները¹⁴: Բիարկե, պետք է նկատի ունենալ, որ ինչպես և չափահասների պարագայում, անչափահասների հանցավոր վարքագիծը ևս պոլիմոտիվացված է, այսինքն՝ միաժամանակ կարող են առկա լինել ինչպես նյութական շահ ստանալու, այնպես էլ ինքնահաստատման կամ ընկերասիրության շարժառիթները:

Անչափահասների հանցավոր վարքագիծը հաճախ պայմանավորված է ինքնահաստատման շարժառիթով: Ուրիշների հավանության արժանանալու, սեփական անձի նկատմամբ հարգանքի, ինքնահաստատման պահանջմունքները բնորոշ են յուրաքանչյուր անձի: Սակայն, եթե օրինապահ քաղաքացիները ձգտում են այդ պահանջմունքները բավարարել աշխատանքում, ուսման մեջ, կյանքում հաջողությունների հասնելու ճանապարհով, ապա հանցավոր վարքագիծ դրսևորող անչափահասները՝ հաճախ բռնություն գործադրելով կամ հափըշտակություն կատարելով: Բռնություն գործադրելու հիմնական պատճառը թերևս այն է, որ չկարողանալով օրինական ճանապարհով հասնել ցանկալի նպատակին՝ նրանք հայտնվում են ֆրուստրացված վիճակում, ինչն էլ հանգեցնում է տագնապայնության և ի վերջո՝ ագրեսիվ վարքագծի: Կրիմինալոգիական ուսումնասիրություններով ևս հաստատվել է, որ հանցավոր վարքագիծ դրսևորած երեխաների շրջանում մեծ է տագնապայնության բարձր մակարդակ ունեցողների քանակը (շուրջ 60 %)¹⁵:

Անչափահասներին բնորոշ են պատասխանատվության անխուսափելիության հանդեպ թերահավատությունը, իրենց վարքագծին ոչ համարժեք գնահատական տալը: Այսպես, ISRD-3 ուսումնասիրության շրջանակներում հարցված անչափահասների 79.2 %-ն է նշել, որ երեխաների կողմից խանութներից կատարվող գողությունը դատապարտելի, ամոթալի երևույթ է, 83 %-ը դատապարտելի է համարել վանդալիզմը, 84.9 %-ը՝ անձի առողջությանը վնաս պատճառելը, 90 %-ը՝ ավազակությունը, շորթումը:

Ընդ որում՝ շեղվող վարքագիծ դրսևորած անչափահասների շրջանում այս հարաբերակցությունը ավելի ցածր է. գողություն կատարած անչափահասների միայն 50 %-ն է ուրիշի ունեցվածքին ապօրինի տիրանալը համարել դատապարտելի երևույթ, անձի առողջությանը վնաս պատճառելը՝ 73.4 %-ը: Փաստորեն, շեղվող կամ հանցավոր վարքագիծ դրսևորած անչափահասները իրենց կատարածի համար մեղքի զգացում հաճախ չեն էլ ունենում, ինչը, ըստ Յու. Անտոնյանի,

¹⁴ Տե՛ս **Ա. Գաբուզյան, Ս. Առաքելյան, Ա. Ղուկասյան, Ա. Մարգարյան** և ուրիշներ, Անչափահասների հանցավորության դեմ պայքարի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Եր., 2010, էջ 66-86:

¹⁵ Տե՛ս **Пекарь И. В.** Влияние тревожности на противоправное поведение несовершеннолетнего правонарушителя в норме и умственной отсталости // "Актуальные вопросы современной науки", 2009, № 10, էջ 75-80:

ենթադրում է նաև բարոյականության բացակայություն¹⁶: Ընդ որում՝ դրա պատճառը անչափահասի կատարած արարքի սխալ լուսաբանումն է ՋԼՄ-ներով, հանցավոր վարքագիծ դրսևորած երեխային սուկ որպես կյանքի իրադրության գոհ ներկայացնելը, ինչի պատճառով վերջինս իր կատարածի համար մեղավորություն չի գգում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, երեխաների շրջանում բարձր է պատասխանատվության անխուսափելիության հանդեպ թերահավատության մակարդակը, որը պայմանավորված է ինչպես իրավապահ մարմինների աշխատանքի թերացումներով, այնպես էլ կոռուպցիայի միջոցով պատասխանատվությունից խուսափելու հնարավորությամբ:

Նման ընկալմանը մեծապես նպաստում է հասարակությունում, այդ թվում՝ դպրոցներում տարածում ստացած այնպիսի երևույթ, ինչպիսին կոռուպցիան է: Ցավոք, երեխաները այդ երևույթին ակննատես, որոշ դեպքերում՝ մասնակից են լինում գրեթե ամեն օր:

2006 թ. դպրոցականների շրջանում մեր իրականացրած ուսումնասիրության շրջանակներում երեխաներին հարցրինք, թե արդյոք իրենք, իրենց ընկերները, ծնողները նվեր տվել են ուսուցչին՝ չվաստակած բարձր առաջադիմություն ապահովելու համար: Հարցվածների 50 %-ը հայտնել էր, որ իրենց ծնողները նման նվերներ տվել են, իսկ 82 %-ի հաղորդմամբ՝ իր ընկերոջ, ընկերուհու ծնողն էր նման կերպ վարվել: Հարցման խմբում ընդգրկված անչափահասների 33 %-ը նշել էր, որ մասնավոր դասերի է հաճախել ուսուցչի մոտ՝ չվաստակած բարձր առաջադիմություն ապահովելու համար, իսկ 76 %-ը՝ համադասարանցիներն են այդ քայլին դիմել:

ISRD-3 ուսումնասիրության շրջանակներում երեխաներին հարցեր ուղղվեցին ուստիկանության գործունեության իրենց ընկալումների մասին. հարցվածների 44.8 %-ի կարծիքով՝ ուստիկանությունը կաշառք է վերցնում:

Կատարված ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել.

1. Ներկա ժամանակաշրջանում հասարակության կարգավորիչ գործառույթի, հասարակական հսկողության թուլացման, կրթական ոլորտում կոռուպցիայի տարածման և դրանով պայմանավորված՝ ուսուցչի մասնագիտության հանդեպ հարգանքի նվազման պարագայում ՀՀ-ում երեխայի ասոցիալ վարքի կանխարգելման առումով նշանակություն ունեցող սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկությունների ձևավորման գործընթացում նկատվում է դպրոցի և հասարակության դերի նվազում:

2. ՀՀ-ում երեխաների շեղվող վարքագծի, հատկապես հանրային բարձր վտանգավորություն չունեցող ձևերի դրսևորման առումով կարևոր է ինքնավերահսկումը, քանի որ անչափահասը պատրաստ է

¹⁶ Տե՛ս **Антонян Ю. М.** նշվ. աշխ., էջ 3-9:

նիսկային վարքագծի դիմելու և հետևել հեղոնիստական գաղափարներին:

3. ՀՀ հասարակական կյանքում տեղ գտած փոփոխությունների, հատկապես սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամային ցնցումների հետևվանքով ներկա ժամանակաշրջանում նկատվում է անչափահասների արժեքային համակարգի անումիա, նյութական պահանջմունքների գերակայություն հոգևորի նկատմամբ, սպառողական հոգեբանության աճ, որոնք բացասաբար են անդրադառնում նաև հանցավոր վարքագիծ դրսևորած անչափահասների մոտիվացիոն ոլորտի վրա:

Բանալի բառեր – *անչափահաս, հեղոնիզմ, ինքնավերահսկում, հոգեբանական բնութագիր, մոտիվացիա, արժեքային համակարգ, շեղվող վարքագիծ, հանցավոր վարքագիծ*

АННА МАРГАРЯН – Социально-психологические и мотивационные особенности преступного или девиантного поведения несовершеннолетних. – Криминологическая характеристика правонарушителя, в том числе и несовершеннолетнего, опирается на анализ его социально-демографических, социально-ролевых и социально-психологических черт. Анализ же предполагает изучение как ценностной системы, мотивационных особенностей личности, так и её самоконтроля.

Исследования, проведённые автором в Армении в рамках международного научного проекта ISRD-3, выявили корреляцию между девиантным поведением и уровнем самоконтроля, а также гедонистскими склонностями несовершеннолетнего. Показаны также основные психологические факторы, влияющие на девиантное или преступное поведение подростков.

Ключевые слова: *несовершеннолетний, гедонизм, самоконтроль, психологическая характеристика, мотивация, система ценностей, девиантное поведение, преступное поведение*

ANNA MARGARYAN – Social-psychological and Motivating Features of Juvenile's Criminal or Deviant Behavior. – The analysis of socio-demographic, role and socio-psychological characteristics of the offender's, including the minor's personality, is a must for the identification of his/her criminological characteristics. The revealing of socio-psychological features of the person can be realized based on the analysis of the value system, the motivational characteristics, as well as the level of self-control, hedonistic inclinations of the personality.

Based on the researches conducted by the author in the Republic of Armenia within the framework of the international scientific project ISRD-3, correlations between deviant behavior and the level of self-control, as well as the hedonistic inclinations of a minor, were revealed.

The author reveals the main psychological factors underlying the deviant or criminal behavior of children in the RA.

Key words: *juvenile, hedonism, self-control, psychological characteristics, motivation, system of values, deviant behavior, violent behavior*

ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԿԱՅՈՒՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎԱԿԱՆ

ԱՆԱՀԻՏ ՄԱՆԱՍՅԱՆ

Առաջին հայացքից «սահմանադրական զարգացումների սահմանադրականության» գաղափարը կարող է պարադոքսալ հնչել, քանզի կարող է թվալ, թե խոսքը իրավաբանական նույն ուժն ու նշանակությունն ունեցող երևույթների կամ ակտերի մասին է, որ հնարավոր չէ երաշխավորել սահմանադրական փոփոխությունների սահմանադրականությունը, և որ այն անբովանդակ հասկացություն է: Կարծում ենք, սակայն, որ «սահմանադրական զարգացումների սահմանադրականության» գաղափարը սահմանադրականության երաշխավորման կարևորագույն բաղադրատարրերից է, ունի հստակ բովանդակություն և բացառիկ կարևորություն կայուն ժողովրդավարության տեսանկյունից:

Մեր գիտական աշխատանքներում արդեն նշել ենք, որ զարգացում ունենալու համար Սահմանադրության փոփոխությունները պետք է կրեն որակական բնույթ, այսինքն՝ տեղի ունենա անցում համակարգի մի որակից մեկ այլ որակի, և առաջանա համակարգի, տվյալ պարագայում՝ Սահմանադրության որակապես նոր վիճակ: Մինչև նախ ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ «Սահմանադրության զարգացում» հասկացությունը ենթադրում է այնպիսի փոփոխություններ, որոնց պայմաններում պահպանվում է համակարգի հիմնական որակը՝ Սահմանադրության «միջուկը»: Պատճառն այն է, որ ցանկացած ամբողջական համակարգ ունի մի ինտեգրատիվ ուրակ, որը ձևավորում է այն ելակետային վիճակը, որից էլ տեղի են ունենում անցումները նոր վիճակների: Հետևաբար, որակական այդ առանձնահատկության բացակայության դեպքում օբյեկտը դադարում է քննարկվող որոշակի համակարգը լինելուց, ուստի, բնականաբար, հնարավոր չէ խոսել նաև վերջինիս զարգացման մասին:

Սահմանադրության կայունության հատկանիշը ենթադրում է, որ կենսագոյի «միջուկ» հիմնական կանոնները չպետք է ենթարկվեն հիմնարար փոփոխությունների: Այդ առումով հիշատակման է արժանի ՀՀ Սահմանադրության 203 հոդվածը, համաձայն որի՝ հիմնական օրենքի 1, 2, 3 և 203 հոդվածները փոփոխման ենթակա չեն: Հետևաբար, սահմանադիրը հենց այդ դրույթներն է համարել հասարակական հարաբե-

րությունների «միջուկը»՝ արգելելով դրանց փոփոխումը:

Հարկ ենք համարում նկատել նաև, որ քիչ թվով սահմանադրություններ են պարունակում նորմեր որոշակի դրույթների անփոփոխելիության մասին: Առավել տարածված է սահմանադրության որոշակի սկզբունքներ անփոփոխելի հռչակելը: Կարծում ենք, որ դա առավել նպատակահարմար մոտեցում է, քանի որ թույլ է տալիս պահպանելու հիշյալ սկզբունքների հիմքում ընկած ելակետային տարրերը՝ միաժամանակ տեղ թողնելով հասարակական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց դրանց ընկալմանն առնչվող առանձին փոփոխությունների հնարավորության: Գաղտնիք չէ, որ այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, «ժողովրդավարությունը», «ինքնիշխանությունը», «մարդու հիմնական իրավունքները և ազատությունները» և այլն, տարիներ շարունակ գոյատևել են և կշարունակեն անընդհատ զարգացում ապրել: 21-րդ դարում դրանց ընկալումը նույնը չէ, ինչ, օրինակ, 19-րդ կամ 20-րդ դարերում: Մի շարք հասկացությունների ընկալումն էապես փոխվել է նույնիսկ մի քանի տասնամյակների ընթացքում: Հետևաբար, մեր կարծիքով, այս առումով ելակետային պետք է լինի այն, որ վերը նշված սկզբունքները ենթակա են դինամիկ մեկնաբանության. հնարավոր են դրանց առանձին տարրերի ընկալման փոփոխություններ, սակայն անփոփոխ պետք է մնան այդ սկզբունքների «միջուկը» կազմող տարրերը¹:

Ըստ այդմ հանգում ենք այն եզրակացության, որ «Սահմանադրության զարգացում» հասկացությունը ենթադրում է որակական այնպիսի փոփոխություններ, որոնցում պահպանվում է համակարգի հիմնական որակը՝ Սահմանադրության «միջուկը»: Վերջիններս որակական այն առանձնահատկություններն են, որոնց բացակայության դեպքում օբյեկտը դադարում է որոշակի համակարգ լինելուց, հետևաբար հնարավոր չէ խոսել նաև դրա զարգացման մասին: Այդ հանգամանքն իր հերթին վկայում է, որ հիշյալ արժեքները չեն կարող ենթարկվել հիմնարար փոփոխությունների, որովհետև դրանք կխաթարեն սահմանադրականության վիճակը:

Այս ամենը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ «սահմանադրական զարգացումների սահմանադրականության» գաղափարը բոլորովին էլ պարադոքսալ չէ, այլ սահմանադրականության երաշխավորման կարևորագույն բաղադրատարրերից է և ունի բացառիկ կարևորություն կայուն ժողովրդավարության երաշխավորման տեսանկյունից:

Հետևաբար, այս համատեքստում հարկ է անդրադառնալ կառուցակարգային այն լուծումներին, որոնք անհրաժեշտ են նշված գործընթացի արդյունավետությունը երաշխավորելու տեսանկյունից:

¹ Տե՛ս **Манасян А.** Развитие Конституции Республики Армения как важнейшая предпосылка укрепления армянского конституционализма // "Сравнительное конституционное обозрение", 2012, № 3 (88), էջ 141-146:

Նշենք, որ 2015 թ. ՀՀ Սահմանադրության բարեփոխումներով 168 հոդվածը նախատեսեց, որ մինչև Սահմանադրության փոփոխությունների և հանրաքվեի դրվող իրավական ակտերի նախագծերի ընդունումը սահմանադրական դատարանը որոշում է դրանց համապատասխանությունը Սահմանադրությանը: Այլ կերպ՝ Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականության որոշումը դարձավ նախնական վերահսկողության պարտադիր օբյեկտ, ինչը չափազանց կարևոր և հետաքրքիր նշանակություն կարող է ունենալ սահմանադրական փոփոխությունների սահմանադրականության, հետևաբար նաև՝ Սահմանադրության կայունության ու կայուն ժողովրդավարության երաշխավորման տեսանկյունից:

Նշենք, որ նման լիազորություն ունեցող սահմանադրական դատարանների թիվն աշխարհում այնքան էլ մեծ չէ: Սահմանադրական փոփոխությունների՝ որևէ առումով Սահմանադրության համապատասխանությունը որոշելու լիազորություն ունեն, օրինակ, Մոլդովայի, Ադրբեջանի, Թուրքիայի, Ուկրաինայի սահմանադրական դատարանները²: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի այդպիսի գործեր քննելու իր առանձնահատկությունները:

Թուրքիայի Հանրապետության սահմանադրական դատարանը կարող է քննել հարցը միայն ըստ ձևի սահմանադրական վերահսկողության շրջանակներում: Մասնավորապես, սահմանադրական փոփոխությունների սահմանադրական վերահսկողությունը սահմանափակվում է այն հանգամանքները պարզելով, թե արդյոք ձեռք է բերվել առաջարկը ներկայացնելու և քվեարկության համար անհրաժեշտ մեծամասնություն, և արդյոք արագացված ընթացակարգերի պարագայում պահպանվել է քննարկումների արգելքը (հոդվ. 148)³:

Իսկ Ուկրաինայի Սահմանադրության 159 հոդվածի համաձայն՝ փոփոխություններ կատարելու վերաբերյալ օրենքի նախագիծը Գերագույն ռադայում քննարկվում է Սահմանադրության 157 և 158 հոդվածների պահանջներին օրենքի նախագծի համապատասխանության մասին Ուկրաինայի սահմանադրական դատարանի եզրակացության առկայության դեպքում: Հետևաբար, ակնհայտ է, որ երկրի Սահմանադրությունը հստակ սահմաններ է նախատեսում նշված գործերի քննության համար: Սահմանադրության 157 հոդվածը սահմանում է, որ հիմնական օրենքը չի կարող փոփոխվել, եթե փոփոխությունները վերաբերում են մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների վերացմանը կամ ուղղված են Ուկրաինայի անկախության կամ տարածքային ամբողջականության խախտմանը: Ուկրաինայի Սահ-

² Տե՛ս CDL-AD(2010)001, **Report on Constitutional Amendment**, Adopted by the Venice Commission at its 81st Plenary Session (Venice, 11-12 December 2009), <http://www.venice.coe.int/docs/2010/CDL-AD%282010%29001-e.pdf>

³ Տե՛ս https://global.tbmm.gov.tr/docs/constitution_en.pdf

մանադրությունը չի կարող փոփոխվել ռազմական կամ արտակարգ դրության պայմաններում: 158 հոդվածն իր հերթին սահմանում է, որ Ուկրաինայի Գերագույն ռադայի քննարկած և չընդունած՝ Ուկրաինայի Սահմանադրությունում փոփոխություններ կատարելու վերաբերյալ օրենքի նախագիծը կարող է ներկայացվել պառլամենտ ոչ շուտ, քան հիշյալ օրենքի նախագծի առնչությամբ որոշում ընդունելու օրվանից հետո՝ մեկ տարվա ընթացքում: Իր լիազորությունների ժամկետի ընթացքում Ուկրաինայի Գերագույն ռադան չի կարող երկրորդ անգամ փոփոխել Սահմանադրության նույն դրույթները:

Հիշյալ համատեքստում հատկանշական է Մոլդովայի Հանրապետության օրինակը, որի սահմանադրական դատարանը հիշյալ գործերի քննության ընթացքում ընդունում է *խորհրդատվական եզրակացություն (հոդվ. 135,141)*⁴:

Ներկայացված օրինակները վկայում են, որ նշված գործերի քննության համար նախատեսված են համապատասխանության որոշակի չափանիշներ կամ սահմաններ: Այլ կերպ՝ խոսքը սոսկ նախագծի՝ սահմանադրական որոշակի նորմերին ու պահանջներին համապատասխանության մասին է:

Անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետության օրինակին՝ նշենք, որ 2018 թ. հունվարի 17-ին ընդունված՝ «Սահմանադրական դատարանի մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 72 հոդվածը նախատեսեց Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի, ինչպես նաև հանրաքվեի դրվող իրավական ակտերի նախագծերի՝ Սահմանադրությանը համապատասխանությունը որոշելու վերաբերյալ գործերի քննության առանձնահատկությունները սահմանելով.

«1. Մինչև Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի, ինչպես նաև հանրաքվեի դրվող իրավական ակտերի նախագծերի ընդունումը վերալետական միջազգային կազմակերպություններին անդամակցության կամ տարածքի փոփոխությանը վերաբերող հարցերով Սահմանադրական դատարան է դիմում Ազգային ժողովը:

2. Քաղաքացիական նախաձեռնության կարգով հանրաքվեի դրվող օրենքի նախագծի հարցով Սահմանադրական դատարան է դիմում քաղաքացիական նախաձեռնության լիազոր ներկայացուցիչը:

3. Սույն հոդվածում նշված գործերով Սահմանադրական դատարանը որոշում է ընդունում դիմումը մուտքագրելուց ոչ ուշ, քան երեք ամիս հետո: Սահմանադրական դատարանի պատճառաբանված աշխատակարգային որոշմամբ գործի քննության ժամկետը կարող է երկարաձգվել, բայց ոչ ավելի, քան երեք ամսով:

4. Սույն հոդվածում նշված գործերով Սահմանադրական դատարանն ընդունում է հետևյալ որոշումներից որևէ մեկը.

⁴ Տե՛ս Մոլդովայի Հանրապետության Սահմանադրության 135, 141 հոդվածներ, http://www.constcourt.md/public/files/file/Baza%20legala/Constitutia_engl__13.11.17.pdf

1) նախագիծը Սահմանադրությանը համապատասխանող ճանաչելու մասին.

2) նախագիծը ամբողջությամբ կամ մասամբ Սահմանադրությանը հակասող ճանաչելու մասին:

5. Սույն հոդվածով նշված գործերը Սահմանադրական դատարանը քննում է գրավոր ընթացակարգով, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ տվյալ գործը Սահմանադրական դատարանի գնահատմամբ ձեռք է բերել հասարակական մեծ հնչեղություն, կամ դրա բանավոր դատաքննությունը կնպաստի գործի հանգամանքների առավել արդյունավետ բացահայտմանը:

6. Սույն հոդվածով սահմանված ընթացակարգով ընդունված օրենքը հետագայում սույն օրենքի 68-րդ հոդվածով սահմանված կարգով վերանայելու համար գործը քննության ընդունելու վերաբերյալ Սահմանադրական դատարանի աշխատակարգային որոշումն ընդունվում է Սահմանադրական դատարանի դատավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով:

Նշված կարգավորումները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ օրենքը չի հստակեցնում Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականության գնահատման որոշակի չափանիշները: Մինչդեռ կարծում ենք, որ այդ գործերի քննությունն ունի հստակ սահմաններ, և քննարկվող նախագծի սահմանադրականությունը չի կարող գնահատվել Սահմանադրության բոլոր նորմերին համապատասխանության տեսանկյունից: Հակառակ պարագայում կարող է ձևախեղվել սահմանադրական փոփոխությունների ամբողջ գաղափարը, որի էությունը հենց սահմանադրական նորմերը փոփոխելն է: Այլ հարց է, որ նշված փոփոխությունները, ինչպես արդեն շեշտեցինք, չեն կարող վերաբերել Սահմանադրության «միջուկը» կազմող հիմնարար արժեքներին, որն էլ, մեր կարծիքով, պետք է ընկած լինի քննարկվող հիմնախնդրի ուղենիշային լուծումների հիմքում:

Հետևաբար, կարծում ենք, որ Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականությունը կարող է գնահատվել երկու հիմնական չափանիշների տեսանկյունից՝ 1. Սահմանադրության փոփոխության առնչությամբ Սահմանադրությամբ նախատեսված կարգավորումներին դրանց համապատասխանություն, 2. Սահմանադրության հիմնարար արժեքների, հիմնական որակի անխախտելիություն (որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, արտահայտված են Սահմանադրության անփոփոխելի հոդվածներում, իսկ առավել ամփոփ՝ պետության սահմանադրաիրավական բնութագրիչներում):

Կարծում ենք, որ հիշյալ հանգամանքները պետք է հաշվի առնվեն սահմանադրական դատարանում նշված գործերի քննության ընթացքում, և Սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի սահմանադրականությունը պետք է գնահատվի հենց վերոհիշյալ հանգամանքների տեսանկյունից:

Բանալի բառեր – սահմանադրական զարգացումների սահմանադրականություն, սահմանադրական փոփոխություններ, սահմանադրական կայունություն, Սահմանադրության զարգացում, կայուն ժողովրդավարություն

АНАИТ МАНАСЯН – Конституционность конституционных изменений как важнейшая предпосылка стабильной демократии. – В статье выдвигается идея конституционности конституционных преобразований. Хотя рассматриваемое понятие производит на первый взгляд парадоксальное впечатление, оно принадлежит к числу необходимых условий, которые гарантируют конституционализм. Это понятие лишено тавтологичности, наполнено конкретным содержанием и играет важнейшую роль в обеспечении стабильной демократии.

Ключевые слова: конституционные изменения, конституционная стабильность, развитие Конституции, стабильная демократия

ANAHIT MANASYAN – Constitutionality of Constitutional Developments as an Important Prerequisite for Stable Democracy. – The issues regarding the idea of “constitutionality of constitutional developments” are discussed in the article. The Author substantiates that notwithstanding the first paradoxical impression of the discussed notion, the latter is one of the most important elements for guaranteeing constitutionalism, has concrete content and important role in ensuring stable democracy.

Key words: constitutionality of constitutional developments, constitutional amendments, constitutional stability, development of Constitution, stable democracy

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ И ОГРАНИЧЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ КИБЕРАТАК

ГАЛИНА ШИНКАРЕЦКАЯ

Кибербезопасность – новая проблема международного права

Развитие информационных технологий приносит двойные последствия. С одной стороны, создание киберинфраструктур делает жизнь людей комфортней, а управление различными сферами экономики и производственными процессами – более эффективным и менее затратным. Но с другой стороны, управляющие компьютерные системы оказываются подвержены так называемым кибератакам, т. е. враждебным воздействиям через Интернет. В современном обществе широко распространены и продолжают распространяться электронные системы управления, которые доступны для кибератак и легко могут быть выведены из строя. Вмешательство в систему какого-нибудь «умного» дома не принесет много вреда, чего нельзя сказать о вмешательстве в работу региональной или национальной системы телекоммуникаций, финансового обслуживания или обеспечения энергией. Даже незначительные сбои в таких системах способны значительно повредить или даже разрушить жизнь целой страны. Возникла непосредственная угроза использования информационных технологий в военных целях.

Киберугрозы появились едва ли не одновременно с возникновением всемирной компьютерной сети. Сначала шпионаж через Интернет использовался в целях незаконного обогащения, и уже в 1988 г. воздействие на компьютерные сети расценивалось как эффективное и «безопасное», в том смысле, что тех, кто к нему прибегает, почти невозможно установить¹. Хакеры довольно быстро поняли практическую ненаказуемость и высокую прибыльность этого вида деятельности и в скором времени, не ограничиваясь территорией собственной страны, стали выходить за рубеж.

Прибыльность рынка кибератак ведет к тому, что вредоносные объекты, которые обнаруживаются в сети, ежегодно исчисляются миллиардами, они распространяются с более чем 100 миллионов интернет-адресов. Каждый год это число увеличивается на 40 %².

В начале 1990-х гг. стали высказываться опасения о возможном воен-

¹ См. **Безкоровайный М.М., Татузов А.Л.** Кибербезопасность – подходы к определению понятия// «Вопросы кибербезопасности», 2014, №1(2),с.22.

² См. "Генеральная Ассамблея ООН. Резолюция A/RES/53/704 декабря 1998 г."

ном использовании информационных технологий, а в течение нулевых годов был отмечен уже целый ряд хакерских атак на важные системы жизнеобеспечения. Есть основания полагать, что эти атаки были санкционированы государственными органами, причем в то время, когда страны не находились в состоянии войны, хотя отношения между ними были достаточно напряженными³. Так что нельзя исключать, что кибератаки могут стать мощным военным средством. «В недалеком будущем Интернет может стать основным инструментом ведения войны»⁴, – писал член Комитета Совета Федерации РФ по науке, образованию, культуре и информационной политике Р.У. Гаттаров. С появлением так называемого Исламского государства умножились опасения относительно применения кибератак в террористических целях⁵.

Международное право было не готово к такому развитию событий. Если в рамках одного государства законодатель может предложить криминализацию хакерской атаки по аналогии с иными вредоносными деяниями, то установить применимое право в международном плане оказалось совсем не просто.

В российской литературе пока очень немного работ, посвященных кибератакам, в западной литературе их больше, так что уже предложено множество и определений кибератаки, и потенциально применимого права⁶. В определении кибератаки мы сталкиваемся с той же трудностью, что при попытках определить терроризм в силу множественности его проявлений. В научной среде распространено примерное определение террористической атаки как действия, производимого негосударственными акторами против гражданского населения с целью запугивания и создания обстановки хаоса и неверия в способность правительства эффективно защитить граждан⁷.

Относительно кибератаки пока наиболее распространено мнение, что это враждебный акт государства или частных акторов против важных информационных систем и инфраструктур другого государства.

Определение подходов к кибератакам на всемирном уровне

Осознание значения информационных технологий для мира и безопасности в международном сообществе обозначилось еще в 1998 г., когда Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию «Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности»⁸. Затем резолюции на эту тему принимались ежегодно.

³ См. A/RES/54/49

⁴ См. A/RES/55/28

⁵ См. A/RES/56/19

⁶ См. A/RES/57/53

⁷ См. A/RES/58/32

⁸ См. A/RES/59/61

В 2002 г. имели место два знаменательных события: состоялось заседание Генеральной Ассамблеи ООН, посвященное использованию информационно-коммуникационных технологий в целях развития⁹, а также принята резолюция «Создание глобальной культуры кибербезопасности», в которую были включены так называемые «Элементы для создания глобальной культуры»¹⁰. Годом позже Генеральная Ассамблея приняла резолюцию «Создание глобальной культуры кибербезопасности и защита важнейших информационных инфраструктур»¹¹.

Таким образом, сформировался массив документов, посвященных различным вопросам безопасного использования информационных технологий. Это не нормативные документы – они не создают конкретные обязательства для государств, а являются только рекомендациями, то есть относятся к категории мягкого права. Хотя относительно юридических свойств мягкого права нет единого мнения ни в документах, ни в доктрине международного права, его свойство состоит в том, что оно очень близко к «твердому праву», прежде всего своей способностью порождать правовые последствия¹².

Основываясь на резолюциях Генеральной Ассамблеи ООН, можно утверждать, что были обозначены принципиальные подходы к проблеме кибербезопасности и примерная схема обязательств в этой области. Правда, эти подходы касаются запрета или регулирования киберугроз лишь по аналогии, поскольку относительно враждебного использования кибератак нет ни одного даже рекомендательного документа.

До сих пор правонарушения в компьютерной сфере подчинялись уголовному праву отдельных государств. Государства принимают собственные законы, криминализирующие различные формы соответствующих деяний. В том же русле идет и принятая Советом Европы Конвенция о компьютерных преступлениях, по которой государства-участники обязуются криминализовать в своем уголовном праве атаки на компьютеры и совершенствовать сотрудничество в расследовании киберпреступлений¹³.

В современном международном праве обязательства воздерживаться от недружественных действий касаются отношений между двумя государствами. Однако необходимо учитывать особенность кибератак, порождаемую тесной взаимосвязанностью всех частей Интернета. Эта взаимосвязанность маскирует происходящее в сети, так что, например, установление IP-адресов становится почти невозможным. Поэтому бесполезно пытаться

⁹ Ст.2 (4) и ст.42 и 51 Устава ООН.

¹⁰ См. **Туронок С. Г.** Информационный терроризм: выработка стратегии противодействия // «Общественные науки и современность», 2011, № 4, с. 131-140.

¹¹ Федеральный закон от 6 марта 2006 г. N 35-ФЗ «О противодействии терроризму». См. также Oxford English Dictionary Second Edition, 1989.

¹² См. **Шинкарецкая Г.Г.** «Мягкое» право: настоящее и перспективы развития // «Современное право», 2016, № 2, с. 112.

¹³ См. **Brenner W.** Toward a Criminal Law of Cyberspace: Distributed Security. 2004.

воздействовать на отдельную кибератаку изолированно. Атака на отдельный узел в системе – это атака на всю систему в целом, и воздействовать на нее можно, только воздействуя на всю систему. Одна из трудностей такого воздействия – в Интернете плотно задействованы не только государства, но и большое число юридических и физических лиц и неправительственных организаций. Отсюда следуют два вопроса: вопрос факта – как пробиться сквозь пелену информационных технологий, чтобы установить личность хакера, и вопрос права – определение надлежащего объема воздействия на того, кто совершает атаку.

Основные теоретические проблемы

В процессе поиска регуляторов для противодействия кибератакам не будем забывать, что проблема пробелов совсем не нова в международном праве. Более ста лет назад замечательный российский ученый Ф. Ф. Мартенс доказал, что отсутствие договорного положения, ясно запрещающего какое-либо определенное поведение во время вооруженного конфликта, не означает, что международное право разрешает его. Названная в честь автора «оговорка Мартенса» впервые была включена в преамбулу IV Гаагской конвенции 1899 г. о законах и обычаях сухопутной войны и затем фигурировала в последующих документах международного гуманитарного права, включая Женевские конвенции 1949 г.¹⁴

В Дополнительном протоколе I к Женевским конвенциям говорится: «В случаях, не предусмотренных настоящим Протоколом или другими международными соглашениями, гражданские лица и комбатанты остаются под защитой и действием принципов международного права, проистекающих из установившихся обычаев, из принципов гуманности и из требований общественного сознания» (ст.1.2)¹⁵. Другими словами, законы и обычаи войны регулируют информационные войны, не упоминая их конкретно.

Более того, согласно ст. 36 того же протокола при изучении, разработке, приобретении или принятии на вооружение новых видов оружия, средств или методов ведения войны государства-участники должны определить, подпадает ли их применение, при некоторых или при всех обстоятельствах, под запрещения, содержащиеся в настоящем протоколе или в каких-либо других нормах международного права, применяемых ими.

Таким образом, можно определенно сказать: на компьютерные атаки распространяется международное гуманитарное право, хотя и неясно, когда именно и к каким событиям оно применяется.

На основе общего международного права возможно формирование

¹⁴ См. Carver J. et al. The Role of Article 50 of the UN Charter in the Search for International Peace and Security, 49 INT'L & COMP. L. Q. 528 (2000).

¹⁵ Cincotta H. Halt Flow of Arms and Foreign Fighters to Iraq, Rice Tells Iran, Bureau of Int'l Info. Programs, U.S. Dep't of State, Apr. 29, 2007, <http://www.globalsecurity.org/wmd/library/news/iraq/2007/04/iraq-070429-usia01>.

специальной системы норм по регулированию, ограничению, определению ответственности за киберугрозы. Назовем несколько параметров этой проблемы.

Первое. Необходимо создать правовой режим для самых тяжелых кибератак, которые достигают уровня вооруженного нападения и приводят к таким разрушительным последствиям, что могут оказать выраженное воздействие на киберпространство и нанести ущерб международной безопасности. Положения Устава ООН, применяемые в совокупности, позволяют поставить некоторую преграду распространению насилия в международных отношениях¹⁶.

Правовые рамки такого режима определяются положениями п. 4 статьи 2 Устава ООН («Все члены Организации Объединенных наций воздерживаются в их международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной неприкосновенности или политической независимости любого государства, так и каким-либо другим образом, несовместимым с целями Объединенных Наций»), а также статьи 51 Устава («Настоящий устав ни в коей мере не затрагивает неотъемлемого права на индивидуальную или коллективную самооборону, если произойдет вооруженное нападение на члена Организации, до тех пор, пока Совет Безопасности не примет мер, необходимых для поддержания международного мира и безопасности»). Трудность состоит здесь в том, что в международном праве нет полной ясности относительно категорий «самооборона» и «применение силы». Можно ли считать кибератаку применением силы по п.4 статьи 2 Устава ООН? Если да, то следует ли из этого правомерность применения права на самооборону, то есть может ли атакованное государство использовать в ответ также кибератаку или иные контрмеры, допускаемые п. 4 ст. 2. Кроме того, здесь необходимо различать государственный терроризм и акты бандитских формирований и в любом случае – пределы ответственности государства за его собственные кибератаки и за атаки, совершаемые частными лицами. Такая «двойная ответственность», по мнению властей США, имела место, например, во время войны в Ираке, когда США обвинили Иран в снабжении иракских сепаратистов, поскольку бойцы из-за рубежа постоянно проникали в зону конфликта¹⁷.

Второе. Означает ли появление кибероружия качественные перемены в значении и природе средств ведения войны? В какой степени правомерно применение к кибератакам правовых норм, применяемых к известному до сих пор оружию, которое, чтобы отличить от кибероружия, называют «кинетическим» или «конвенционным»? Например, правомерно ли при-

¹⁶ См. Council of Europe. Convention on Cybercrime, C.E.T.S. No. 185 (Nov. 23, 2001), available at <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/185.htm>.

¹⁷ Jensen E. T. Cyber Warfare and Precautions Against the Effects of Attacks//88 Texas Law Review (2010) 7, p. 1534.

менение конвенционного оружия против информационных атак?

Третье. Вменение ответственности за физическую атаку, произведенную конвенционным оружием, составляет менее трудную задачу, чем установление места происхождения кибератаки. Например, во время блэкаута в Эстонии атаки происходили из самых отдаленных источников, так что хакеры успешно маскировались. При кибератаках мы не найдем ни флагов, ни танков, и личности вторгнувшихся останутся скорее всего скрытыми.

Четвертое. Опора на положения Устава ООН и общее международное право требует решения целого ряда теоретических вопросов общего и более частного характера. Прежде всего, в какой степени к кибератакам и их последствиям применимы общепризнанные законы войны, закрепленные в Гаагских и Женевских конвенциях, которые в наше время квалифицируют как международное гуманитарное право? Применимо ли к этим атакам нормы прав человека? Возможно ли такое понятие, как справедливое применение силы против информационных технологий? Вероятно, сейчас невозможно даже задать все те вопросы, которые уже возникают в ходе международных хакерских атак. Пока не вполне ясно, как международное право вообще и международное гуманитарное право в частности применяются для ограничения кибератак. Неясно также, можно ли говорить о приемлемом числе жертв среди гражданского населения в случае кибератаки и что должно служить надежным критерием – международное гуманитарное право или права человека.

Необходимо напомнить, что до сих пор все хакерские атаки предпринимались в мирное время, то есть при отсутствии войны между государствами. Такие атаки пока не приводили к массовой гибели людей, как это бывает во время вооруженного конфликта. Как должна меняться квалификация актов информационной войны во время мира или во время вооруженного конфликта? Различаются ли ответные меры на атаки внутри страны или из-за рубежа? Каким должен быть в этих случаях баланс между интересами и правами индивидов и национальными интересами безопасности?

Теоретическую проблему составляет и само существование суверенитета и его валидность в киберпространстве.

Поиски применимого права

На поставленные вопросы трудно найти ответы в существующих нормах международного права. Ясно, что кибератаки невозможно квалифицировать как только уголовные деяния или преступления против государственной безопасности. Если относиться к кибератаке как к уголовному преступлению, то лица, совершившие ее, должны наказываться в соответствии с нормами международного права прав человека; но если к ин-

формационной войне относиться как к покушению на безопасность государства, то опорой должно быть международное гуманитарное право. Пока что литературы на эти темы очень немного; авторы в основном концентрируются на вопросах кибертерроризма¹⁸. О кибератаках с точки зрения международного гуманитарного права есть немного работ¹⁹, за пределами этого почти ничего нет.

Ясно, что поиски регуляторов должны вестись в основном в международном гуманитарном праве и международном праве прав человека. При кибератаках опасность для мирного населения возрастает очень значительно, хотя бы потому, что разрушению подвергаются гражданские инфраструктуры. Есть данные о том, что 98 % всей правительственной связи и 95 % военной связи Соединенных Штатов идет через гражданские системы коммуникаций, а не через специальные военные каналы²⁰. Поэтому логично, что в случае войны именно гражданские каналы в первую очередь станут объектами нападения. Нужно еще учесть, что в силу единого характера и структурной однородности систем связи практически невозможно выделить ту часть, которая используется военными, и вся система будет уничтожаться или выводиться из строя целиком, что для гражданского населения может оказаться катастрофой. Таким образом, даже если выбор цели диктуется военной необходимостью и по мере возможности произведено различие между военными и гражданскими компонентами цели, планируемая операция может квалифицироваться как нарушение гуманитарного права, если атака приведет или может привести к причинению излишних страданий комбатантам или гражданскому населению.

Однако необходимо учесть, что эти две отрасли международного права – гуманитарное право и права человека – подходят к проблеме обеспечения жизни и благополучия людей с разных сторон. Международное гуманитарное право действует в ограниченном территориальном и временном пространстве вооруженного конфликта между государствами или воюющими группами в пределах государства. Этим правом презюмируется, что будет нанесен вред, и оно направлено исключительно на ограничение и сокращение этого вреда.

Международное право прав человека действует в мирное время в процессе исследования правильности имплементации международного права в национальное право и в другие документы международного права. В этом праве подход не общий, как в международном гуманитарном пра-

¹⁸ См. **Rivlin A.** The Economy and the Internet: What Lies Ahead?// Brookings Institution (2008) <http://www.brookings.edu/papers/2000/12technologylitan.aspx>.

¹⁹ См. **Robertson H. B., Jr.** Self-Defense against Computer Network Attack under International Law//76 INT'L L. STUD. 2002, p.134.

²⁰ См. **Shackelford S. J.** From Nuclear War to Net War: Analogizing Cyber Attacks in International Law// Berkeley Journal of International Law, v.27, 2009, p.192-254.

ве, которое заботится только о массовых действиях в отношении населения, а индивидуальный, относительно отдельного человека.

В этих двух отраслях очень по-разному действует принцип взаимности. В праве прав человека государство несет долговременные обязательства, которые постоянно подвергаются оценке через решения судов и государственных органов. Поскольку при этом бывают нередко затронуты права иностранных граждан, возможны ответные меры. В международном гуманитарном праве такую ситуацию трудно представить.

Заключение

Таким образом, мы видим, что современное международное право не содержит норм, прямо регулирующих возможные враждебные атаки с помощью всемирной сети, но содержит многие положения, которые могли бы применяться по аналогии. Однако анализ показывает недостаточность регулирования по аналогии.

Во-первых, к действиям, составляющим атаку на информационные системы, должно быть применимо определение применения силы или угрозы силой²¹. Комиссия международного права характеризовала данное запрещение как *juscogens*²². Что касается объекта воздействия силой, то непосредственному жесткому запрещению подлежит применение силы против территориальной целостности или политической независимости государств, однако в практике государств объект угрозы квалифицируется шире и охватывает различные элементы существования государства и общества²³.

В понятие угрозы или применения силы обычно не включаются экономические и политические формы давления, и в целом среди специалистов не складывается общего согласия относительно кибервойны как угрозы силой²⁴. Кибератаки как вид вражеского воздействия не могут расцениваться как военные меры, что косвенно подтверждается Уставом ООН. В ст.41 «меры, не связанные с использованием вооруженных сил» – это, в частности, «полный или частичный перерыв <...> почтовых, телеграфных, радио или других средств сообщения». Но означает ли это, что, например, проникновение в систему управления воздушным движением не является актом применения силы? Или это означает, что на компьютерные атаки вообще не распространяется Устав ООН? Что, конечно, не соответствует действительности.

²¹ См. Tallinn Manual on the International Law Applicable to Cyber Warfare. M. Schmitt ed., 2013.

²² Обзор см.: Terry J. P. The Lawfulness of Attacking Computer Networks in Armed Conflicts and in Self-Defense in Periods Short of Armed Conflict: What are the Targeting Constraints?//169 Military Law Review (2001), p. 86-87.

²³ См. **Watkin K.** Controlling the Use of Force: A Role for Human Rights Norms in Contemporary Armed Conflict//American Journal of International Law, v.98, 2004, # 1.

²⁴ См. **Wolf J. B.** War Games Meets the Internet: Chasing 21st Century Cybercriminals with Old Laws and Little Money// American Journal of Criminal Law. V.28, 2000, p.95.

Во-вторых, недостаточность регулирования по аналогии становится еще более очевидной в случае конфликтов немеждународного характера, на которые также распространяется международное гуманитарное право. Чаще всего речь в этом случае будет идти о деятельности террористических групп, для которых характерно «расползание» по территориям нескольких соседних (и даже далеко отстоящих) государств. Компьютерные атаки, производимые от имени террористической группы, могут сами по себе привести к возникновению вооруженного конфликта. Более того, если враждебные действия в основном состоят из атак на информационные системы, границы конфликта размываются и становятся трудно определимыми, что, в свою очередь, затрудняет определение положения гражданского населения²⁵.

Правда, трудно определимым становится и характер конфликта как международного или немеждународного, если, например, атака производится с территории другого государства. Международный уголовный трибунал по бывшей Югославии определил, что немеждународный конфликт существует в том случае, если внутри государства имеет место обширное насилие между организованными вооруженными группами²⁶. Это определение завоевало популярность, поскольку в нем дается два критерия такого конфликта – его интенсивность и участие организованных вооруженных групп. Последующие решения трибунала по Югославии закрепили его. Однако нормативного закрепления этого понятия пока нет.

Таким образом, специальные нормы, применимые к регулированию правоотношений, возникающих в ходе компьютерной войны или нападения на информационные системы, пока не сформированы. Можно с уверенностью утверждать, что они будут формироваться на основе общепризнанных принципов и норм общего международного права. Однако, учитывая большую специфику данного вида деятельности, трудно было бы ограничиться регулированием нормами международного права по аналогии. Наиболее эффективным было бы создание нового, специального международного договора, посвященного международной кибербезопасности. В этом договоре могли бы быть обобщены и уточнены положения и международного гуманитарного права, и международного права прав человека.

Ключевые слова: кибербезопасность, киберинфраструктура, компьютерные системы, международное гуманитарное право, права человека, мягкое право

²⁵ См. ICTY.Tadić ,Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal, para.70. https://docviewer.yandex.ru/view/10546553/?*

²⁶ <http://federalbook.ru/files/BEZOPASNOST/soderghanie/NB%20I/IX/Gattarov.pdf>

ԳԱԼԻՆԱ ՇԻՆԿԱՐԵՏԿԱՅԱ – Միջազգային կիրեռհարձակումների կարգավորման և սահմանափակման իրավական հիմնախնդիրները – Բոլորովին վերջերս միջազգային իրավունքում ի հայտ է եկել նոր հիմնախնդիր, այն է՝ կիրեռանվտանգությունը, այսինքն՝ այսպես կոչված կիրեռենթակառուցվածքների (տնտեսության կառավարման և հասարակության կենսապահովման համակարգչային համակարգերի) վրա թշնամական ներգործությունից պաշտպանության մեթոդների, դրա հետևանքների վերացման հիմնախնդիրը:

Հոդվածում քննարկվում են կիրեռհարձակումների օգտագործման ու դրանց կանխարգելման այն առանձնահատկությունները, որոնք խոչընդոտում են ընդհանուր միջազգային իրավունքի, ինչպես նաև միջազգային մարդասիրական իրավունքի և մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային իրավունքի նորմերի կիրառումը:

Հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է կնքել ինդրին վերաբերող համալիր բնույթի հատուկ միջազգային պայմանագիր:

Բանալի բառեր – *կիրեռանվտանգություն, կիրեռենթակառուցվածք, համակարգչային համակարգեր, միջազգային մարդասիրական իրավունք, մարդու իրավունքներ, փափուկ իրավունք*

GALINA SHINKARETKAIA – Legal Problems of Limitation and Regulation of International Cyber-attacks .– Quite recently a new problem – cyber-security issue emerged in international law. The problem refers to finding methods to resist hostile cyber-attacks and to remove their negative impact over critical cyber-infrastructures.

The article demonstrates some peculiarities of the use and restraint of cyber-attacks which prevent applicability of rules of general international law as well as international humanitarian law and international human rights law. The author concludes that a new special international treaty of a complex character is needed.

Key words: *cyber-security, cyber-infrastructures, computersystems, international humanitarian law, human rights, soft law*

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

1. **Արթուր Վաղարշյան** – իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ պետության և իրավունքի տեսության ու պատմության ամբիոնի վարիչ
Артур Вагаршян – доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой теории и истории государственного права ЕГУ
Arthur Vagharshyan – Sc. D. in Legal Sciences, Professor, Head of the Chair of Theory and History of State and Law, Ysu
Էլ. փոստ՝ avagharshyan@ysu.am
2. **Մերգեյ Մեղրյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի վարիչ
Сергей Мегрян – кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой гражданского процесса ЕГУ
Sergey Meghryan – PhD, Associate Professor, Head of the Chair of Civil Procedure, YSU
Էլ. փոստ՝ meghryan@ysu.am
3. **Վահագն Գրիգորյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի ասիստենտ
Ваагн Григорян – кандидат юридических наук, ассистент кафедры гражданского процесса ЕГУ
Vahagn Grigoryan – PhD in Legal Sciences, Assistant, Chair of Civil Procedure, YSU
Էլ. փոստ՝ vahagngrigoryan@ysu.am
4. **Դավիթ Սերոբյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի դոցենտ
Давид Серобян – кандидат юридических наук, доцент кафедры гражданского права ЕГУ
David Serobyan – PhD, Associate Professor, Chair of Civil Law, YSU
Էլ. փոստ՝ d.serobyan@ysu.am
5. **Աննա Մարգարյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ քրեական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ
Анна Маргарян – кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права ЕГУ
Anna Margaryan – PhD, Associate Professor, Chair of Criminal Law, YSU
Էլ. փոստ՝ annamargaryan@ysu.am
6. **Անահիտ Մանասյան** – իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի դոցենտ, Արդարադատության ակադեմիայի գիտական աշխատանքի գծով պրոռեկտոր,
Анаит Манасян – кандидат юридических наук, доцент кафедры конституционного права ЕГУ, проректор Академии юстиции по научной работе
Anahit Manasyan – PhD, Associate Professor, Chair of Constitutional law, Vice-Rector of the Academy of Justice for Scientific Affairs
Էլ. փոստ՝ anahit.manasyan@ysu.am
7. **Գալինա Շինկարեցկայա** – իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի պետության և իրավունքի ինստիտուտի գլխավոր գիտ. աշխատող
Галина Шинкарецкая – доктор юридических наук, главный научный сотрудник Института государства и права РАН
Galina Sinkaretskaia – Sc. D. in Legal Sciences, Chief Research Fellow at the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences
Էլ. փոստ՝ gshink@yandex.ru

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

- Արթուր Վաղարշյան* – Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության հայեցակարգի իրավական կարգավորման ու կառավարման հիմնահարցերը 1990-1995 թթ..... 3
- Артур Вагаршян* – Проблемы правового регулирования и управления на основе концепций безопасности в Республике Армения в 1990-1995 г.
- Arthur Vagharshyan* – Issues of Legal Regulation and Administration of the National Security Concept of the Armenian Third Republic Between 1990-1995

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС CIVIL PROCEDURE

- Սերգեյ Մեղրյան* – Ապացուցման պարտականությունը բաշխելու ընդհանուր կանոնը ՀՀ քաղաքացիական դատավարության նոր օրենսգրքում..... 14
- Сергей Мегрян* – Общее правило распределения обязанности доказывания в новом Гражданском процессуальном кодексе РА
- Sergey Meghryan* – The General Rule for Distributing the Burden of Proof in the New Civil Procedure Code of the RA
- Վահագն Գրիգորյան* – Գաղտնի եղանակով կատարված լուսանկարները, ձայնագրությունները և տեսագրությունները քաղաքացիական դատավարությունում որպես ապացույց օգտագործելու օգտագործելու թույլատրելիության հիմնախնդիրները 30
- Ваагн Григорян* – Проблемы использования в гражданском процессе произведенных тайным способом фотографий, аудиозаписей и видеозаписей в качестве доказательства
- Vahagn Grigoryan* – Issues of Admissibility of Secret Photos, Audio Recordings and Video Recordings as Evidences in Civil Procedure

ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО CIVIL LAW

- Դավիթ Սերոբյան* – Տնտեսական և գործարարական գործունեության հարաբերակցության հիմնախնդիրը սահմանադրական փոփոխությունների լույսի ներքո 45
- Давид Серобян* – Проблема соотношения экономической и предпринимательской деятельности в свете конституционных изменений
- David Serobyan* – The Issue of Economic and Entrepreneurial Activity Correlation in the Light of Constitutional Changes

**ՎՐԻՄԻՆՈԼՈԳԻԱ
КРИМИНОЛОГИЯ
CRIMINOLOGY**

- Աննա Մարգարյան* – Անչափահասների հանցավոր կամ շեղվող վարքագծի սոցիալ-հոգեբանական և մոտիվացիոն առանձնահատկությունները..... **53**
- Анна Маргарян* – Социально-психологические и мотивационные особенности преступного или девиантного поведения несовершеннолетних
- Anna Margaryan* - Social-psychological and Motivating Features of Juvenile’s Criminal or Deviant Behavior

**ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ
КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО
CONSTITUTIONAL LAW**

- Անահիտ Մանասյան* – Սահմանադրական զարգացումների սահմանադրականությունը որպես կայուն ժողովրդավարության կարևորագույն գրավական..... **65**
- Анаит Манасян* – Конституционность конституционных изменений как важнейшая предпосылка стабильной демократии
- Anahit Manasyan* — Constitutionality of Constitutional Developments as an Important Prerequisite for Stable Democracy

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ
МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО
INTERNATIONAL LAW**

- Գալինա Շինկարեցկայա* – Միջազգային կիրեռհարձակումների կարգավորման և սահմանափակման իրավական հիմնախնդիրները (ռուս.)..... **71**
- Галина Шинкарецкая* – Правовые проблемы регулирования и ограничения международных кибератак
- Galina Shinkaretskaia* – Legal Problems of Limitation and Regulation of international cyber-attacks (Rus.)

- Տեղեկություններ հեղինակների մասին **81**
Сведения об авторах
Information about the Authors

«Բանբեր Երևանի համալսարանի. Դրավագիտություն» հանդեսը լույս է տեսնում տարեկան երեք անգամ: Հրատարակվում է 2010 թվականից: Դրավահաջորդն է 1967-2009 թթ. հրատարակված «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հանդեսի:

Журнал "Вестник Ереванского университета. Правоведение" выходит три раза в год. Издаётся с 2010 года. Правонаследник издававшегося в 1967-2009 гг. журнала "Вестник Ереванского университета".

The "Bulletin of Yerevan University. Jurisprudence" is published thrice a year. It has been published since 2010. It is the successor of "Bulletin of Yerevani University" published in 1967-2009.

Խմբագրության հասցեն. Երևան, Ալեք Մանուկյան փող., 1, 107
Адрес редакции: Ереван, ул. Алека Манукяна 1, 107
Address: 1, 107, Alek Manoukian str., Yerevan

Հեռ. 060 710 218, 060 710 219

Էլ. փոստ՝ ephbanber@ysu.am
Վայր՝ ysu.am

Վերստուգող սրբագրիչ՝
Контрольный корректор
Proofreader

Գ. Գրիգորյան
Г. Григорян
G. Grigoryan

Համակարգչային ձևավորում՝
Компьютерная верстка
Computer designer

Մ. Աբգարյան
М. Абгарян
M. Abgaryan

Ստորագրված է տպագրության 20. 03. 2018:
Տպաքանակ՝ 100: Չափսը՝ 70x108 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Տպագրական 5 մամուլ: